

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta
Ústav světových dějin

Bakalářská práce

Václav Paleček

*Vznik a vývoj osmanského zahraničního dluhu
v druhé polovině 19. století*

*The Origin and Development of the Ottoman Foreign
Debt in the Second Half of the 19th Century*

V Praze 2010 vedoucí práce

Mgr. PhDr. Stanislav Tumis, MA, Ph.D.

Poděkování:

Rád bych poděkoval vedoucímu této práce PhDr. Stanislavu TumISOvi, MA, Ph.D.
za cenné rady při vypracování práce a především za jeho trpělivost.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne

.....

OBSAH

ÚVOD	5
1. HOSPODÁŘSKÉ, POLITICKÉ A SOCIÁLNÍ FAKTORY KRIZE OSMANSKÉ ŘÍŠE V 19. STOLETÍ	7
1.1. S TAV OSMANSKÉ ŘÍŠE NA POČÁTKU 19. STOLETÍ	7
1.2. V ÝCHODNÍ OTÁZKA	9
1.3. R EFORMNÍ POKUSY SELIMA III.	9
1.4. C ENTRALIZACE ŘÍŠE A POČÁTEK REFORMY TANZÍMÁTU	10
1.5. V NITŘNÍ ZADLUŽENÍ OSMANSKÉ ŘÍŠE	13
1.6. P OLITICKÝ VÝVOJ DOKRYSKÉ VÁLKY	14
2. KRYMSKÁ VÁLKA A PRVNÍ ZAHRANIČNÍ PŮJČKY ZA VLÁDY SULTÁNA ABDŮLMECIDA I. (1854-1861)	18
2.1. P RŮBĚH KRYMSKÉ VÁLKY	18
2.2. P ŘEDPOKLADY EVROPSKÝCH PŮJČEK	19
2.3. P RVNÍ ZAHRANIČNÍ PŮJČKY	21
3. CESTA KE STÁTNÍMUBANKROTU OD NÁSTUPU SULTÁNA ABDŮLÁZIZE PO BERLÍNSKÝ KONGRES (1861-1878)	27
3.1. V NITŘNÍ VÝVOJ OSMANSKÉ ŘÍŠE ZA VLÁDY ABDŮLÁZIZE I.	27
3.2. H OSPODÁŘSKÝ VÝVOJ DO ROKU 1875	30
3.3. R OZVOJ BANKOVNICTVÍ V OSMANSKÉ ŘÍŠI; DALŠÍ ZAHRANIČNÍ ZADLUŽOVÁNÍ VEDOUcí K BANKROTU	32
3.4. P OLITICKÝ VÝVOJ ZA VLÁDY SULTÁNA ABDŮLÁZIZE, BERLÍNSKÝ KONGRES	36
4. Z ŘÍZENÍ SPRÁVY OSMANSKÉHO VEŘEJNÉHO DĚLU A EVROPSKÉ FINANČNÍ PRONIKÁNÍ (1881-1914)	40
4.1. M UHARREMOVÝ DEKRET 1881	40
4.2. P OLITICKÝ A VNITŘNÍ VÝVOJ OSMANSKÉ ŘÍŠE (1881-1914)	43
4.3. S PRÁVA OSMANSKÉHO DĚLU HUSEJÍMÁS VÉROLE (1881-1914)	46
4.4. H OSPODÁŘSKÝ VÝVOJ OSMANSKÉ ŘÍŠE (1881-1914)	52
4.5. O SUD OSMANSKÉHO ZAHRANIČNÍHO DĚLU PO ROCE 1914	53
4.6. S PRÁVA OSMANSKÉHO VEŘEJNÉHO DĚLU : AGENT VELMOCÍ NEBO LÉK OSMANSKÉHO HOSPODÁŘSTVÍ?	55
ZÁVĚR	57
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ	60

Úvod

Dějiny 19. století nebyly příliš milosrdné k zavedeným a starobylým říším, jež čerpaly své postavení z kdislavných vítězů a bitev. Mezi tyto padající státní útvary můžeme zařadit i Osmanskou říši, která po celé 19. století bojovala o přežití. Potýkala se svlastní zaostalostí, dravostí carského Ruska a kapitalistické západní Evropy, se separatismem guvernéřů provincií a podrobených národů a chronickou hospodářskou krizí. V polovině 19. století se Osmanská říše začala zadlužovat evropskými bankéři ve snaze financovat svůj nákladný proces modernizace. Odstartovala tak nezvratný proces, který skončil dvěma státními bankroty a finanční nadvládou evropských kapitalistických zemí.

Cílem této bakalářské práce je analyzovat otázku zahraničního zadlužování Osmanské říše v letech 1854-1914. Hlavní část práce studuje zejména oblast hospodářství a roli peněz v zemi „nemocného muža na Bosporu“, protože peníze hrají ve vedení státu významnou úlohu, a to jak v sociální, tak i v politické, ekonomické a vojenské oblasti. Přesto nebudu rozebírat pouze ekonomické dějiny a pokusím se zasadit hospodářský vývoj do historických souvislostí posledních šedesátileté existence Osmanské říše.

První kapitola slouží jako úvod do problematiky Osmanské říše v první polovině 19. století. Obsahuje rozbor krize osmanského systému správy vlády, první pokusy o jeho reformu a financování deficitních rozpočtů vnitřním dluhem. Vysvětluji v ní také nezbytné pojmy, například co je to Východní otázka, Baltimanská konvence a tanzímát. Jaké byly ekonomické předpoklady vzniku zahraničního dluhu a charakter významných výjinnou událostí série prvních půjček váže, zodpovídá druhá kapitola. Ve třetí kapitole pojednávám o vládě sultána Abdülázize I. z ekonomického pohledu, který zasazuje do širšího rámce zahraniční politiky i vnitřní vývoj Osmanské říše. Vysvětluji jaké události a rozhodnutí vedly k prvnímu finančnímu úpadku Osmanské říše v oblasti financí a k Berlínskému kongresu na poli politiky. Čtvrtá kapitola se soustřeďuje na popis Evropy a řízení tzv. *Správy osmanského veřejného dluhu*. Tato organizace byla uvedena v život v roce 1882 a měla na osmanské finance rozhodující vliv. Analyzuji okolnosti jejího vzniku, uspořádání, její dopad na osmanskou ekonomiku a roli na finanční integraci Osmanské říše do světové ekonomiky jako její periferie.

V práci vycházím z různých zdrojů. Nejdůležitějším pramenem je *Décret imperial rendu le 28 mouharrem 1299 (soit le 8/20 décembre 1881)*, obsahující plné znění Muharremového

dekretu z prosince 1881, kterým byla ustavena Správa a osmanského veřejného dluhu. Tento dokument byl vydán v Konstantinopoli v roce 1888 ve francouzském jazyce, obsahuje dvacet jedna bodů, řadu dodatků a podpisy zainteresovaných stran. Dekret oznamuje redukcí a restrukturalizaci osmanského dluhu, ustavení mezinárodní kontroly nad osmanským dluhem a podmínek jeho splácení. Dále využívám edice diplomatických dokumentů z oblasti Blízkého východu od J. C. Hurewitze a edici francouzských diplomatických dokumentů týkajících se berlínského kongresu, *Documents diplomatiques: Affaires d'Orient. Congrès de Berlin*. Dalšími zdroji jsou především monografie v anglickém a francouzském jazyce, které byly ke zkoumání problematice vydány. Zvláště cenné jsou pro mne starší práce od Donalda C. Blaisella: *European Financial Control in The Ottoman Empire (1829-1876)* a A. DuVelaye: *Essai sur l'Histoire Financière de la Turquie (1903)*, které jsou dodnes východiskem většiny badatelů v této oblasti. K nejvýznamnějším historikům hospodářských dějin Turecka patří západní autoři R. Owen, Ch. Issawi, C. Clay a Z. Y. Herschlag a turecké historiografii Ş. Pamuk a E. Eldem. Pro studium sociálního vývoje Osmanské říše jsou nepostradatelné práce D. Quataerta, S. Faroqi, S. J. Shaw a K. Karpata. Mezi základní práce zabývající cími se politickými dějinami Osmanské říše patří klasická díla B. Lewise, R. H. Davidsona a A. Palmera. Z českých autorů vycházím zejména z syntetické práce E. Gombára *Moderní dějiny islámských zemí*, dále využívám práce autorů A. Skřivana, M. Hlaváčky, J. Piláta a F. Tauera. Čerpám také z odborných článků předních znalců osmanského tureckého ekonomického děje.

Základní metodou, již používám při zpracování zadaného tématu, je metoda progresivní a přímá. Opírám hlavně o přesné znění Muharremového dekretu z prosince 1881, tedy pramen, který pochází ze sledovaného období. Vzhledem k tomu, že téma je značně obsáhlé, má práce syntetický charakter.

V této práci používám pro transkripci termínů a geografických názvů z osmanské turečtiny moderní turecký pravopis psaný latinkou. Tomuto přepisování dávám přednost před počítáním nebo přizpůsobováním si cizích výrazů. Odlišnosti od češtiny jsou následující: **ö, ü**-vyslovují se jako v němčině; **c**-se čte „dž“; **ç, ş**-se čtou „č“, „š“; **y**-se čte „j“; **j**-se čte „ž“; **ğ**-se může vyslovovat třemi různými způsoby v závislosti na předchozí/následující samohlásece.* V prvním pádu jsou zachovány koncové neznělé souhlásky „t“, „a“, „p“, které přeskloňováním není ve znělé, „d“, „a“, „b“, například *Abdülmecit, Abdülmecida*.

* Viz Hristova, R.: *Stručná mluvnice tureckého jazyka*, 1998, 9-10

1. Hospodářské, politické a sociální faktory krize Osmanské říše v 19. století

1.1. Stav Osmanské říše na počátku 19. století

Analýza stavu Osmanské říše na počátku 19. století ukazuje, že se nacházela ve fázi všeobecné krize. Bývalá vojenská velmoc, jež kdysi kontrolovala rozsáhlé oblasti napříč třemi kontinenty a ovládala národy různých ras a všech tří hlavních monoteistických náboženství, byla stínem zašlé slávy. Její úpadek začal již v 16. století, kdy se Evropanům zdály její lidské i peněžní zdroje nevyčerpatelné a kladli soudržnost rozsáhlé říše „úhelního nepřitele všeho křesťanstva“ do kontrastu se evropskou politickou i náboženskou hašteřivostí a roztržitostí. „Dobře promazaný válečný a byrokratický stroj“ se však začal zadržovat, i když trvalo ještě dlouho než osmanským sultánům se jejich islámským univerzalistickým pohledem na svět došlo, že velmiza ostal za světovým vývojem civilizace.

Ačkoliv se krize projevila nejdříve navenek v porážkách osmanské armády od „nevěřících“, šlo o vnitřní stagnaci a rozklad systému zevnitř, který ji způsobil. Osmanský *timariotský*¹ model feudalismu byl založen na věčší expanzi a extenzivním rozvoji hospodářství. Rychlý růst populace v 16. století zvyšoval tlak na zdroje, jejichž zvěšování expanzi zastavilo. Cenová revoluce a snížení chronické inflace, která v Evropě odeznela za počátkem 17. století, trvala v Osmanské říši až do třicátých let 19. století a zničila pevně vybalancovaný správní systém postavený na fixním výběru daní ve stříbrné minci (*akçe*).² Situaci zhoršovalo ještě pašování kontrabandu (předevšímobilí, ale i suroviny) do Evropy, jež bylo tak výhodné, že odnějšpašeráky neodradily ani nejpevnější zákazy a tresty. Výsledkem byl závratný vzestup cen potravin a zhoršení zásobovací situace ve městech. Sociální tlak a ztráta autority úřadů vyústila v zamoření provincií banditismem, který speciálně v Anadolii nabral děsivých rozměrů. Na přelomu 16. a 17. století zde existovaly gangy velikosti armád, jež dokonce na krátkou dobu obsazovaly důležité města jako Urfu nebo Ankaru, ale i celou řadu menších.³

Řešení systémové krize nehledaly odpovědné úřady v radikálních změnách, ale v přestavbě celého systému osmanského feudalismu. Jako jindy v dějinách, například v římské

¹ İnalcık, H., Quataert, D.: *Aneconomic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914, I*, Cambridge 1997, s. 114-117; Osmanský lenní administrativní a vojenský systém.

² Pamuk, S.: *The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered*, Cambridge 2001, s. 69-89.

³ Faroqhi, S.: *Subjects of the Sultan*, London 2005, s. 55-57; İnalcık, H., Quataert, D.: *Aneconomic and social history...*, s. 434-446.

říši nebo ve Francii Ludvíka XIV., stát zavedl pronájem výběru daní (*iltizam*). Ten se věřoval za předem vyplacený obnos osobě zvané *mültezim*, která poté odírala rolníky až o několik násobek částky, již požadovala vláda. Souběžně se zaváděním *iltizamu* docházelo k formování *çiftliku*, velkostatků vsoukromém držení. ⁴ Velkostatky vznikaly z urpování mstátní nebo rolnícké půdy a zažily vzestup především v druhé polovině 18. století. Místní notáblové (*âyan*), nová třída vesnické aristokracie, často drželi rolníky na *çiftliku* násilím v určité formě „nevolnictví“ a utíli je pěstovat nové, výnosné plodiny na export. ⁵ Oba způsoby vedly k dlouhodobé stagnaci zemědělské výroby.

Opuštění *timariotského* systému vedlo k tomu, že majetková práva začala být nejasná, stejně tak jako hranice povinností vůči státu. Centrální vláda tím ztrácela kontrolu nad zemědělstvím, hlavním sektorem ekonomiky. Ve městech slábla moc cechů, které tradičně vybíraly daně od řemeslníků pro státní pokladnu; nahradil je pronájem daní pod obnovený *iltizamu*. Je paradoxní, že druhá polovina 18. století se nesla v znamení nebyvalého rozkvětu exportního obchodu s Evropou. Podepsalo se na tom několik faktorů: dlouhá období míru s Habsburskou monarchií a Ruskem, jež svedla obchodu, dále úpadek centrální kontroly výroby a obchodu, či mezinárodní otřesy, například americká a francouzská revoluce stály zabavly novým boomem na Balkáně. Napoleonské války a Kontinentální systém se ukázaly pro osmanské obchodníky obzvláště výhodný, protože vedle „běžného“ pokoutního vývozu obilí se začali podílet na pašování tolik žádaného britského zboží do Evropy přes území Habsburků. Tento vývoj pomohl určitým jednotlivcům k akumulaci nebyvalého majetku a moci.

Do popředí se dostávala vrstva *âyan*, lokální notáblové, ⁶ kteří se pouštěli do vybírání daní, zjednávání po řádku na svém teritoriu a stavění soukromých malých armád složených ze *sekban*, žoldnéřských nepravidelných střelců. Budování stálých jednotek v provinciích vyzbrojených mušketami požadovala po guvernérech i centrální vláda, protože tradičně vyzbrojená *timariotská* jízda na své bojové úkoly již nestačila a navíc se každou zimu rozpouštěla.

Centrální vláda postupně ztratila kontrolu nad produkcí, administrativou a prostředky násilí. Moc sultána a Vysoké Porty byla v 18. století méně centralizovaná, slabší a otevřenější

⁴Gombár, E.: *Moderní dějiny islámských zemí*, Praha 1999, s. 24-25.

⁵Kasaba, R.: *The Ottoman Empire and The World Economy – The Nineteenth Century*, New York 1988, s. 23-27.

⁶Karpat, K. H.: *The Transformation of The Ottoman State, 1789-1908*, Cambridge 1972, s. 243-245, 249-254.

vnějším tlakům. Od poloviny 18. století dochází k postupné deintegraci celé Osmanské říše na řadu malých území ovládaných feudálními separatisty.⁷

1.2. Východní otázka

Přibližně do stejné doby řadí současná historiografie symbolický vznik takzvané Východní otázky, spojený s datem mírové smlouvy mezi Ruskem a Osmanskou říší v Küçük Kaynarca 21. července 1774. Tato dohoda kromě menších územních zisků a bezprecedentního uznání císařského statusu carevny Kateřiny II., tj. rovnosti postavení s egyptským sultánem Abdülmecidem I., především znamenala několik budoucích konfliktů. Přístup k Černému moři, ovládnutí Krymského chanátu a budování ruské obchodní a válečné flotily především znamenalo budoucí spory o Úžiny,⁸ které trvaly dalších 150 let. Osmanská říše z logických důvodů nechtěla otevřít úžiny Bosporu a Dardanel ruskému válečnému loďstvu. Evropským velmocím, které se do Východní otázky zapojily, se zase nezamlouvala představa umístění carské flotily ve východním Středomoří a rozšíření vlivu Moskvy v Cařihradu a na Balkáně. Neurčitý článek smlouvy o ochraně pravoslavného kostela v Cařihradu byl ruskou diplomacií svérázně interpretován jako právo vystupovat v roli ochránce pravoslavných poddaných sultána. Tento výklad v budoucnosti umožňoval Rusku opakovaně zasahovat dovnitřních záležitostí Osmanské říše.⁹

1.3. Reformní pokusy Selima III.

Vojenské porážky v sedmé a osmé rusko-turecké válce v druhé polovině 18. století donutily definitivně osmanskou vládu k prvnímu vážnému pokusu o zavedení moderních reforem, jež pouštěly osmanocentrické chápání světa a přijímaly výdobytky nemuslimského civilizačního okruhu. Série reformních plánů byla připravena za vlády „osvíceného“ sultána Selima III. V době jeho nástupu na trůn probíhala v Evropě francouzská revoluce a v Anglii začínala revoluce proumyslová. Mladý sultán musel ve stejné době čelit ve svém reformním úsilí dvěma tradičním vládnoucími vrstvám osmanské společnosti: muslimskému duchovenstvu (*ulema*) a janičárům. Tyto konzervativní složky osmanské společnosti viděly v reformách

⁷ Více McGowan, B.: *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, trade and the struggle for land, 1600–1800*, Cambridge 1982; Faroqi, S.: *Ottoman Empire and The world around it*, London 2006, s. 67–69.

⁸ Rozakis, C.L.: *The Turkish Straits*, Dordrecht 1987, 24–25; otázka Úžin byla až do první světové války sporným tématem světové diplomacie. Její podstatou byly restriktivní újezdu vojenských plavidel skrze úžiny Bosporu a Dardanel, strategické spojení mezi Černým a Středozemním mořem.

⁹ Více Anderson, M.S.: *The Eastern Question, 1774–1923*, London 1966; Clayton, G.D.: *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*, London 1971; Bolsover, G.H.: *Palmerston and Metternich on the Eastern Question in 1834*, Oxford 1936. Tzv. východní otázka kuldefinováním atjakosouborpolitických a diplomatických sporů, kterých souvisel s úpadkem Osmanské říše a expanzí evropských velmocí na Blízký východ.

ohrožení svého postavení a navíc je nahlížely zislámského pohledu jako nežádoucí novoty (*bid'a*). Způvodně elitního janičárského sboru se v průběhu staletí stal apolitický, který na konci 18. století absorbovala 60% státních výdajů.¹⁰ Od 16. století se janičáři směřovali do provincií, v 17. století byl zrušen systém *devşirme*¹¹ a začal nábor tureckých a muslimských dobrovolníků; časem bylo dokonce členství v sboru dědičné nebo na prodej. Janičáři, kteří byli osvobozeni od daní, se začali věnovat obchodu, řemeslům, lichvě a kriminálním aktivitám jako vydírání, vybírání výpalného, vraždám a loupežím.¹² Zvlášť v Istanbulu se z nich stal parazitní kriminální element, který stále více zasahoval do politiky a dokonce se podílel na svržení nepohodlných sultánů a velkovezírů.

Reformy sultána Selima III., známé jako *Nizam-ı Cedid* (Nový pořádek) se zaměřovaly na modernizaci armády, ale také na centralizaci státní administrativy. Vestávajících jednotkách janičárů se vládce snažil utužit disciplínu a zvýšit bojovou schopnost; pokusil se také zredukovat jejich počet v ředevším otzv., „mrtvé duše“, jež požívaly janičárských privilegií a ve skutečnosti nesloužily. Vedle toho vytvořil zcela nové jednotky podle *Nizam-ı Cedid*, vyzbrojené, vycvičené a ošacené podle francouzského vzoru. Úspěšně probíhaly také reformy v osmanském loďstvu. Bohužel v důsledku ohrožení říše (francouzská intervence v Egyptě 1798-1802 a další rusko-turecká válka 1806-1812) nedopřál Selimovi III. k prosazení reformy příliš času. Tlak proti reformám rostl i zevnitř, balkánským notáblům se nelíbilo posilování centrální vlády a vzrůstal odpor janičárů a *ulemy*. Na jaře 1807, kdy nové sbory osmanské armády válčily na dunajské frontě, došlo v hlavním městě k povstání janičárů podpořené hlavou duchovenstva, *şeyhülislâmem*, který prohlásil ve *fetvě* Selima III. za sesazeného. Povstání skončilo vítězstvím konzervativních sil, zavražděním Selima III. a rozpuštěním nových sborů. Nový sultán Mahmud II. přežil jenom zázrakem reformní proces bylnadalsí dvědesetiletí zastaven.¹³

1.4. Centralizace říše a počátek reformy Tanzímátu

Počáteční pozice nového sultána byla v roce 1808 velice slabá, ale Mahmud II. měl jinou povahu než Selim a navíc se zprožitých hrůz během povstání poučil. V následujících letech trpěl i

¹⁰Gombár, E.: *Moderní dějiny...*, s. 23.

¹¹Tauer, F.: *Světislámu: dějiny a kultura*, Praha 2006, s. 254., „Dáň krvi“, nucený odvod křesťanských chlapců z Turkyvládaného Balkánu do centrálních oblastí Říše. Tam byli asimilováni a cvičeni, aby sloužili sultánovi a elitním janičárským vojskům nebo zastávali vysoké administrativní funkce u dvora.

¹²Tuncsiper, B.; Tay, A.; Bayramoglu, F.: *Ottoman Empire's Debt Management in 19th Century and Role of the Galata Bankers (1838-1881)*, Edirne 2007, s. 10-11.

¹³Wheatcroft, A.: *The Ottomans: Dissolving Images*, New York 1993, s. 109-113

čekal napříležitost a pomalu dosazoval nad úležitá místa státní aparát své černé. Soustředil se zatím na centralizaci ústřední vlády a pomalu likvidoval državy feudálních separatistů v provinciích. Do roku 1817 ovládl celou Anatolii a v roce 1822 dokončil dobytí Balkánu porážkou proslulého Aliho PašizJaniny. V roce 1821 vypuklo řecké povstání, doněhož zasáhly velmocí a které skončil v roce 1829 drinopolským mírem s Ruskem.¹⁴ Vojenský debakl janičárů a jejich neschopnost porazit povstalce kontrastoval s úspěchy moderní egyptské armády, již poslal sultán v napomoc vládce Egypta Muhammad Alí.

V červnu 1826 došlo po porážce jejich další vzpoury k dlouho plánované likvidaci janičárů. Mahmud II. na rozdíl od svého strýce Selima I rozhodně, naštěstí se dříve ukladně připravil a poražené vzbouřence vypořádal nemilosrdně. Celkem bylo zabito 6000 janičárů a *ferman*¹⁵ vydaný 17. června 1826 janičárský sbor společně s tradiční feudální jízdou spahiů zrušil. Tzv. Požehnaná událost (*Vak' ai Hayriye*), jak destrukce janičárů vstoupila do tureckých dějin, uvolnila konečně vládcům, aby se pokusili reformovat systém.¹⁶

Reformy se opět zaměřily především na posílení armády. K zajištění kontroly nad ozbrojenými silami zavedl Mahmut II. funkci vrchního velitele armády (*serasker*), který sídlil v Istanbulu. Nové sbory byly organizovány na principu pluků, jež se dělily na prapory. Výcvik zajišťoval pruská mise a nové jednotky byly oblékány podle evropského vzoru s výjimkou fezu, který byl převzat z Tuniska. V roce 1829 bylo evropské oblečení předepsáno i osmanským státním úředníkům. Pro potřeby armády vznikla v roce 1827 Lékařská škola a v roce 1834 Válečná akademie. Překladačský úřad založený v roce 1833 měl snížit závislost osmanské administrativy na muslimských překladačích do evropských jazyků.

Stálým a neřešeným problémem bylo financování nákladných reforem. Osmanská říše se od 18. století potýkala se stálým deficitem rozpočtu a finanční nedostatek řešila konfiskacemi majetku osob prohlášených za zrádce, lokálním zadlužováním u galatských penězoměnců a periodickým znehodnocováním mince, které vedlo k obrovské inflaci. Výběr daní dál pokračoval formou pronájmu jednotlivcům, *iltizam*. Ačkoliv byly Mahmudovy reformní plány ambiciózní, faktické výsledky se nedostavovaly. Vešpatně placeném osmanském státním aparátu nadále bujela korupce a nepotismus. Pozice pašů, správců provincií (*elayet*) vyhledávali aktivní, ale bezskrupulózní jedinci. Možnosti sebeobohacení byly obrovské, a proto na výběr těchto pozic

¹⁴Palmer, A.: *Úpadek a pád Osmanské říše*, Praha 1996, s. 94-95, 102-107.

¹⁵Sultánem vydaný dekret.

¹⁶Wheatcroft, A.: *c.d.*, s. 125-137.

probíhaly neoficiální aukce. Vzhledem k tomu, že místo získal ten, který předložil nejvyšší nabídkou, musel se nejprve značně zadlužit u istanbulských bankéřů (*sarrafi*).¹⁷ Za těchto okolností se z původního záměru naplnit si v novém úřadu kapsy stala nutnost, protože nový úředník musel splácet dluh *sarrafovi* v Istanbulu na vysoký úrok. Podle jednoho anglického obchodníka v Istanbulu byl jedním z důvodů pokračování existence Osmanské říše „*prospěch nějakých 50-60 bankéřů a lichvářů a 30-40 pašů, kteří hromadili bohatství z jejího hospodářství*“.¹⁸

Snástupem nového, mladého sultána Abdülmecida I. v roce 1839 je spojen počátek dalšího období reform, takzvaného období *tanzímátu*.¹⁹ Dne 3. listopadu 1839 byl slavnostně vyhlášen Gülhanský vznešený dekret (*Gülhane Hatt-ı Şerifi*), který oznamoval rozsáhlé moderní a sekulární reformy, jež měly přiblížit Osmanskou říši Evropě. Vyhlášoval zaručení práv všech poddaných na veřejné a spravedlivé procesy, nedotknutelnost majetku a důstojnosti, spravedlivý systém odvodů do armády a zrušení pronájmu výměru daní.²⁰ Ačkoliv se vydání imperiálního dekretu časově shodovalo s dobou těžkých porážek od rebelujícího egyptského vládce Muhammada Alího, nejednalo se jen o obratný diplomatický tah získat pomocnou ruku Velké Británie a dalších velmocí. Vyjadřoval také snahu o větší centralizaci říše a posílení její integrity vůči vnějším rozkladným vlivům.

První fáze reform *tanzímátu* se však nesešla s velkým úspěchem. Daňová reforma zkrachovala a vzhledem k prudkému snížení státních příjmů bylo nezbytné obnovit systém pronájmu daní, *iltizam*.²¹ Reformy provinciální správy musely být proto odloženy a v provinciích se tudíž kromě úprav, které setýkaly ozbrojených sil, první fáze reformy téměř neprojevila. Armáda byla rozdělena na šest provinciálních armádních sborů a jejich velitelé se již nezodpovídali guvernérovi provincie, ale vrchnímu veliteli (*serasker*) v Istanbulu. Nově byly zavedeny odvody křesťanského obyvatelstva, jež se ale mohlo ze služby vykoupit. Reformní snahy narážely jako v minulosti především na nedostatek kvalifikovaného personálu, který by je prosazoval, a na nedůvěru a nepřipravenost konzervativního muslimského obyvatelstva reformy inspirované

¹⁷Pamuk, S.: *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2000, s. 200-203.

¹⁸Blaisdell, D. C.: *European financial control in the Ottoman Empire – A study of the establishment, activities and significance of the Administration of the Ottoman public debt*, New York 1929, s. 10-11.

¹⁹Shaw, S. J.: *History of the Ottoman Empire and modern Turkey. Volume 1.2 - Reform, Revolution, and Republic – The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge 2002, s. 55-171; Muzikář, J.: *Zápas o novodobý stát v islámském světě: Od mešity k parlamentu*, Praha 1989, s. 40-50.

²⁰Palmer, A.: *c.d.*, s. 114-115; text Hurewitz, J. C.: *Diplomacy in the Near and Middle East. A documentary record*, I., Princeton 1956, s. 269-271.

²¹Gombár, E.: *Moderní dějiny...*, s. 145.

cizími, kteří řešili vzory přijmout. Korupce bujela dále starší funkcionáři vyššího úřadu a služeb *ancien régime* často novou elitu a pořádek nenáviděli a reformy sabotovali.²² Nejpalčivějším problémem se ovšem staly osmanské veřejné prostředky a otázka financování reforem.

1.5. Vnitřní zadlužení Osmanské říše

Osmanské státní finance byly pod tlakem již od 16. století v důsledku nové revoluce a častých válek. První schodky rozpočtu se objevily ve druhé polovině 16. století a byly řešeny znehodnocováním stříbrné mince, případně roztavením zlatých a stříbrných předmětů, jež se nacházely v palácích.²³ Od 17. století se ke krytí deficitu začalo navíc používat zvyšování daní a konfiskací majetku osob, které sultán prohlásil za zrádce a nechal popravit. Od roku 1770 se přestalo daňmi krytý schodky rozpočtu, a tak Osmanská říše do 19. století vstoupila ve stavu chronické finanční nestability.

Dalším způsobem, jak řešit krátkodobé finanční potíže bylo půjčování si peněz od místních „bankéřů“, kteří se již od byzantských dob nacházeli v istanbulské čtvrti Galata. Tito *sarrafové* pocházeli z náboženských minorit – Řeků, Arménů a Židů, protože Turci obchodem pohrdali a půjčovat na úrok navíc přísně zakazuje Korán.²⁴ Peníze, jež sultánovi půjčovali a za 20% úrok, se splácely z výnosu daní příštího roku. V 19. století ovládli několik arménských a řeckých rodin prostřednictvím své partnerů a kontaktů po celé říši i v Evropě kompletně osmanskou ekonomiku. Zachraňovali státní pokladnu v časech krize, zajišťovali financování spotřeby dvora a osmanských úředníků, půjčovali budoucím hodnostářům kapitál na úplatky, které je pozvedly do úřadu, stali se ručiteli pronájemců daní a ovládali většinu obchodu. Po uzavření prvních evropských půjček aktivně prostředkovali mezi osmanskou vládou a evropskými bankovními domy.

Neustálé nákladné války za Mahmuda II. vedly k opakovanému znehodnocování mince, které se projevilo na 83% pokles hodnoty piastru vůči libře šterlinků během jeho vlády.²⁵ Nové zdroje na financování reforem byly hledány v emisii prvních osmanských papírových peněz (*kaimé*)²⁶ v roce 1840. Spíše než o bankovky se jednalo o státní obligace s úrokem 8% ročně.

²²Kasaba, R.: *c.d.*, s. 56-57.

²³Pamuk, S.: *A Monetary History* ..., s. 131-148.

²⁴Korán, 2:275, 2:276, 2:278, 3:130, 4:161, 30:39; Çağatay, N.: *Riba and Interest Concept and Banking in Ottoman Empire*, Studia Islamica vol. 32, Paris 1970, s. 53-68.

²⁵Více Pamuk, S.: *The Great Ottoman Debasement, 1808-1844: A Political and Economic Framework*, Boulder 2002, s. 21-36.

²⁶Pamuk, S.: *A Monetary History* ..., s. 206-211.

Obyvatelstvo si však nové platidlo nezvyklo a nedůvěra snížila obchodní cenu *kaime* o 30-40 %, což přispělo k finančnímu chaosu doby. Papírové peníze následovaly měnová reforma v roce 1844, která zavedla nový bimetalický standard podle evropského vzoru, a vznikla *Banque de Constantinople*, jež měla zajistit stabilitu kurzu vůči evropským měnám.²⁷ Přes všechny tyto potíže se dařilo osmanským vládcům zatím vyhýbat zahraničním půjčkám, které chápali jako omezení vlastní suverenity.

1.6. Politický vývoj dokrymské války

Modernizační procesy, jež začaly na přelomu 17. a 18. století za Petra I., vytvořily z Ruska novou evropskou velmoc, která po sedmileté válce disponovala nejsilnější pozemní armádou v Evropě. Ruská vojska porazila ve válkách Švédy, Poláky, Turky i obávané Prusy a v roce 1760 dokonce nakrátko obsadila Berlín.²⁸ Smlouva z Küçük Kaynarca hrozila postupem Ruska jejího opakovaním polského scénáře, což senelíbilo z velmocí především Velké Británii. V samotném Petrohradu až do konce třicátých let 19. století souperily dva rozdílné koncepcje jak naložit s Osmanskou říší: první počítala s rozdělením jejich území mezi velmoci, druhá se zachováním její územní integrity pod ruským protektórátem.²⁹

Do třicátých let 19. století krystalizovala také britská strategická koncepce východní otázky. Nakonec zvíťězila vize ministra zahraničí lorda Palmerstona, usilující o zachování nezávislosti a územní celistvosti Osmanské říše a zadržování expanze Ruska do Turecka a Persie.³⁰

Rakousko, dříve hlavní vojenský protivník Osmanské říše v Evropě, zastával paradoxně názor, že říše Velkého Turka by měla být zachována. Habsburkové, vládnoucí mnohonárodnostní monarchii, měli hrůzu z „démona nacionalismu“, kterého by rozpad osmanské mociny na Balkáně snejvyšší pravděpodobností vyvolal a hrozil rozšířením do jejich vlastní říše. Nechtěli navíc přijít o výhodné obchodní smlouvy stvrzené v kapitulacích s osmanskou vládou a nehdli podporovat další posilování Ruska.³¹

²⁷Tuncsiper, B.; Tay, A.; Bayramoglu, F.: *c.d.*, s. 6-8.

²⁸Black, J.: *Evropa osmnáctého století*, Praha 2003, s. 335-360.

²⁹Švankmajer, M.: *Dějiny Ruska*, Praha 2004, s. 197-198, 241-242, 255.

³⁰Edwards, W.: *British Foreign Policy: from 1815 to 1933*, London 1934, s. 30-35; Millman, R.: *Britain and the Eastern Question, 1875-1878*, Oxford 1979.

³¹Šedivý, M.: *Metternich a Turecko*, Praha 2004, s. 194-206; Taylor, A. P.: *The Habsburg Monarchy 1809-1918*, London 1955.

Franciemi sultánem tradičně dobřevztahy, které začaly v roce 1535, kdy František I. uzavřel s Osmanskou říší spojeneckou smlouvu a podepsal první z řady tzv. kapitulací, jež přinášely francouzským obchodníkům na území sultána značné výhody a privilegia a francouzskému králi přínášely roli ochránce katolického duchovenstva ve Svaté zemi. Vztahy narušila pouze krátká Napoleonova anabáze v Egyptě a Sýrii v letech 1798-1802, ale brzy se vrátily do normálu a francouzští velvyslanci měli mezi svými evropskými kolegy v Istanbulu opět rozhodující vliv. Francouzština se stala jazykem reformy *tanzímátu* a nové generace osmanských úředníků a reformátorů. Vztahy se opět zhoršily v důsledku podpory několika francouzských vládních vůdčích Muhammadu Alímu v Egyptě proti sultánovi a francouzské okupaci Alžírsko v roce 1830.³²

Muhammad Alí³³ byl velitelem albánské jednotky, kterou sultán po odchodu Napoleona vyslal do Egypta obnovit osmanskou vrchovinu. Místní elita a pomalu posiloval svůj vliv, až byl nakonec uznán místodržícím Egypta. V roce 1811 nechal nahostině v Káhirské citadele zmasakrovat předáky zbyvajících mamlúků, vojenské kasty vládnoucí Egyptu od 13. století. Z Egypta v následujících letech vybudoval moderní státní instituce podle evropského typu a zavedl v krátké době reformy, o nichž se osmanským vládcům ještě dlouho nesnilo. Systém státních monopolů, který ovládal 95% veškerého obchodu Egypta, byl vysoce lukrativní a přinesl zvýšené státní výdaje na reformy a budování armády Egyptu nezažíval deficitní rozpočet a zadlužení jako Osmanská říše.³⁴

Expanzivní snahy Muhammada Alího, jenž chtěl z Egypta vytvořit lokální velmoc ovládající Východní Středomoří, se střetly s centralizační politikou Mahmuda II. a imperiálními představami Velké Británie. K vojenskému střetnutí poprvé došlo v roce 1831, kdy egyptská armáda vpadla do Sýrie, rozdrtila osmanské vojsko a postupovala Anatolií k Cařihradu. Sultán Mahmut byl vehnán donáru česvého nejvyššího nepřítele, carského Ruska, jež v zoufalé situaci požádal o pomoc. Následovalo vylodění tisíc ruských vojáků v Anatolii, po němž byla v červenci 1833 podepsána rusko-turecká spojenecká smlouva z Hünkâr Iskelesi.³⁵ Smlouva s

³²Vice Göçek, F.M.: *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oxford 1987; Charles-Roux, F.: *Les origines de l'expédition d'Égypte*, Paris 1910; Elgood, P.G.: *Bonaparte's Adventure in Egypt*, London 1936; Julien, Ch.A.: *Histoire de l'Algérie contemporaine I. La conquête et le début de la colonisation, 1827-1871*, Paris 1964.

³³Dodwell, H.: *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad Ali*, Cambridge 1931.

³⁴Owen, R.: *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, New York 2002, s. 64-76.

³⁵Hurewitz, J.C.: *Diplomacy I ...*, s. 105-106.

platností a osmlet zakazoval v tajném článku vstup válečných lodí jiných evropských velmocí do Úžin. Ještě více zostřil britsko-ruský antagonismus.

V roce 1838 podepsal osmanský ministr zahraničí Mustafa Reşid Paşa s britským velvyslancem takzvanou Baltalimanskou konvenci,³⁶ která rušila veškeré monopoly a lokální koncese v osmanské ekonomice a stanovila fixní dovozní a vývozní cla výhodná pro dovozce. Smlouva měla polokoloniální charakter, ale vzhledem k tomu, že se platila na všech územích sultána, byla namířena především proti egyptskému hospodářství.

Další válka na sebe nenechala dlouho čekat a skončila opět katastrofální porážkou osmanské armády a zradou osmanského velkoadmirála, který odplul s celou flotilou do Alexandrie. Ve stejné době zemřel sultán Mahmut II. a na trůn nastoupil nezkušený sultán Abdülmecit I. Vnitřní konflikt Osmanské říše, jako již několikrát, přerostl v mezinárodní problém. Londýnská konference evropských velmocí bez účasti Francie se shodla na tom, že Muhammad Alí musí vrátit sultánovi Sýrii a spokojit se s dočasným držením Egypta. Zároveň se stala precedentem pro budoucí kolektivní vměšování velmocí do záležitostí Osmanské říše. Muhammad Alí podporovaný Francií však požadavky velmocí odmítl. Následoval britsko-rakouský vojenský zásah porážka egyptské armády v Libanonu; Francie poté egyptské vládce opustila.³⁷ Muhammad Alí byl nucen stáhnout se ze Sýrie a z Kréty, vrátit sultánovi loďstvo, snížit početní stav armády o 80% a zavázal se platit Portě roční tribut 40 milionů piastů. Musel také jako sultán úvazalpřijmout opatření Baltalimanské konvence, která předznamenala budoucí zadlužení Egypta.³⁸

V návaznosti na Londýnskou konferenci byla v červenci 1841 uzavřena Londýnská konvence o Úžinách,³⁹ jež nahradila právo prošlou smlouvu z Hünkâr Iskelesi. Konvence, která zůstala v platnosti až do roku 1915, uzavírala Bosporská a Dardanely pro válečné lodivšech států v čase míru a povolovala vypouštění válečných plavidel spojenců sultána v čase války. Ve své podstatě byla dohoda o Úžinách diplomatickou prohrou carského Ruska, jehož flotila zůstala uzavřena v Černém moři. Ruská vláda na to reagovala definitivním přijetím koncepce rozdělení dědictví, „nemocného muže na Bosporu“, kterou od této chvíle prosazovala.

³⁶Hurewitz, J.C.: *Diplomacy I* ..., s. 110-111.

³⁷Rifaat Bey, M.: *The Awakening of Modern Egypt*, London 1947, s. 75-82.

³⁸Shaw, S.J.: *History of the Ottoman ... II.*, s. 56-58.

³⁹Hurewitz, J.C.: *Diplomacy I* ..., s. 123.

Východní otázka se poté téměř nadesetlet dostala z centra světové politiky a do popředí se vrátila opět až po čátek padesátých let. Ve Francii svrhla revoluce monarchii; prezidentem a posléze císařem se stal Napoleon III., který začal prosazovat agresivní zahraniční politiku. Záminkou, jež vedla ke Krymské válce, byl takzvaný „spor o svatá místa“. ⁴⁰ Napoleon III. začal používat starého privilegia francouzských králů na ochranu katolických úřadů v Osmanské říši k posílení svého vlivu v Istanbulu a k vedení pozornosti veřejného mínění o dvnitřní situaci ve Francii. V roce 1852 vyslal velvyslance markýze de Lavaletten a mohutným parním křižníkem do Istanbulu, čímž porušil londýnskou konvenci z roku 1841. S pomocí manévru francouzského loďstva ve Východním Středomoří a zastrašování dosáhl francouzský velvyslanec dočasného ovládnutí vnitropolitické situace v centru Osmanské říše. Probritský velkovezír Resid Paşa byl nahrazen profrancouzským pravoslavním duchovním useliustou pitkatolickým v Jeruzalémě.

Car Mikuláš I. vyslal v únoru 1853 do Istanbulu zvláštního vyslance knížete Menšikova, jenž rovněž připlul na parní válečné lodi. Menšikov se choval arogantně a krátce po svém příjezdu si vymínil odvolání profrancouzského velkovezíra Fuada Paši. Poté předložil sultánovi ultimátum, v němž žádal nejen vyřešení sporu o svatá místa v prospěch pravoslavné církve, ale i uznání cara za ochránce všech pravoslavných poddaných sultána. Na druhý požadavek, jasné podryvající suverenitu státu, již sultán nepřistoupil a květnu byly přerušeny diplomatické styky obou zemí. Dne 2. července 1853 pak překročila ruská vojska osmanské hranice a obsadila Valašsko a Moldávii. Osmanskou ofenzívou 27. října vypukla desátá rusko-turecká válka, známá jako Krymská. ⁴¹

⁴⁰ Gombár, E.: *Moderní dějiny...*, s. 148-150.

⁴¹ Shaw, S.J.: *History of the Ottoman Empire... II.*, s. 138-141; Tarle, J.V.: *Krymská válka. I. II.*, Praha 1951; Bamgart, W.: *The Crimean War, 1853-1856*, London 2002; Kerr, P.: *The Crimean War*, London 1997.

2. Krymská válka a první zahraniční újčky zavlád sultána Abdülmecida I. (1854-1861)

2.1. Průběh Krymské války

Počáteční osmanské úspěchy generála Ömera Pašiny na Balkáně se zchladily 30. listopadu 1853, když ruský viceadmirál Nachimov, když v bitvě u Sinopu zcela zničil část osmanského loďstva.⁴² Událost, o níž britský tisk referoval jako o „sinopské masakru“, se stala nakonec března 1854 vítanou záminkou pro vstup Velké Británie a Francie do války. Již během druhého týdne od vyhlášení války hostavudorazily na poloostrov Gallipol první britští a francouzští vojáci, kteří sem šli připojit ke spojenecké osmansko-egyptské armádě na Dunaji. Rakouský císař František Josef I. mezitím zajistil zprostředkování mezi oběma stranami konfliktu a rakouská armáda dočasně obsadila Valašsko a Moldavsko namísto ruského vojska, jež se stáhlo. Vzhledem k vytvoření neutrálního nárazníkového pásma mezi oběma soupeři se cíl spojeneckého expedičního vojska změnil na ovládnutí Krymu. V září 1854 se zde vyloďily britské, francouzské a turecké síly, jež postupovaly na Sevastopol, sídlo ruské černomořské flotily. Vrchní velitel ruských vojsk kníže Menšikov se svou armádou pevnost opustil a její obranu přenechal námořníkům pod velením viceadmirálů Kornilova a Nachimova. Spojenecké armády, které v únoru 1855 posílil sbor z Piemontu, obléhaly Sevastopol téměř rok. Sevastopolská pevnost nakonec 9. září 1855 po hrozivých ztrátách na obou stranách padla do rukou spojenců.⁴³ Válka poté pokračovala například na Kavkaze, kde se Rusové zmocnili strategického města Kars. Bezprostřední událostí, jež urychlila konec války, byl rakouský ultimátum císaři, v němž František Josef I. pohrozil, že se přidá ke spojencům, pokud nepřistoupí na mírová jednání. Car Alexandr II. se nakonec rozhodl rakouské návrhy přijmout. Krymská válka skončila jednáními na pařížském kongresu, který zasedal mezi únorem a březnem 1856.⁴⁴

Pařížská mírová smlouva garantovala územní celistvost a nezávislost Osmanské říše. Ochrana křesťanů byla kolektivně zaručena pěti velmocemi. Černé moře mělo být v budoucnu neutrální a demilitarizované, což v praxi znamenalo zákaz ruské válečné flotily v Černém moři a demontáž pevností a doků v Sevastopolu. Moldavsko, Valašsko a Srbsko byly vyhlášeny

⁴²Tarle, J.V.: *Krymská válka. I.*, Praha 1951, s. 391-435.

⁴³Kerr, P.: *c.d.*, s. 178-180.

⁴⁴Taylor, A.P.: *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, Oxford 1954, s. 83-96; Temperley, H.: *England and the Near East: The Crimea*, London 1936.

autonomními knížectvími, pod řízenými oficiálně sultánovi, ale pod ochranou evropských mocností.

Osmanská říše vyšla z pařížského vyrovnání velmířů. Zajišťovala územní celistvost a nezávislost. Byla přijata do „evropského koncertu mocností“ za podmínky, že bude pokračovat v prozápadních změnách. Západní velmoci si v únoru 1856 získala vydáním tzv. Reformního dekretu (*Islahat Ferman-ı*), který oznamoval další etapu reformy *tanzímát* a sliboval především rovnoprávnost k řešťanům a jiným menšinám. Reformní dekret také povoloval prodeje údy cizincům a prohlásoval, že „budou podniknuty kroky k zakládání bank a dalších podobných institucí za účelem provedení reformy finančního a peněžního systému“.⁴⁵ Západ zažíval nebyvalou vlnu turkofílie, již symbolizovala například pamětní medaile ražená v Bruselu, připomínající osmanskou porážku u Sinopu napsanou: „*Europe, ils sont morts pour toi*“⁴⁶ – celý chtěl stalet po bitvě u Lepanta. Když za dvacet let po krymské válce vycházely v britských novinách zprávy o „bulharských hrůzách“, prokřešťanská odezva v Evropě nebyla zdaleka tak dramatická jako během řeckého povstání. Osmanská říše se na delší dobu zbavila nebezpečí ze strany carského Ruska, ale vyměnila je za pronikání ekonomického a politického vlivu moderních kapitalistických velmocí Francie a Velké Británie.

2.2. Předpoklady evropských úspěchů

V padesátých letech 19. století se objevily několik pozoruhodných faktorů, které přispěly k zadlužení Osmanské říše. Navzdory úžasné životaschopnosti říše „velkého Turka“ v úči vnitřními i vnějším rozkladným vlivům a válečným konfliktům došlo v polovině padesátých let k vyčerpání finančních možností země. Kromě nákladných reforem a přezbrojování armády nejmodernějšími (a nejdražšími) evropskými zbraněmi přispívali k finanční nestabilitě dva „marnotratní“ sultáni, vládnoucí v Istanbulu kolem poloviny 19. století: Abdülmecit I. (1839-61) a jeho mladší bratr a následník Abdülâziz (1861-76). Abdülmecit I. rád „utíkal“ od státních starostí do harému, jehož provoz neúnosně zatěžoval státní pokladnu; navíc silně investoval do paláců, které by si nemohl dovolit ani evropský panovník, vládnoucí bohatému průmyslovému státu. Extravagantní palác Dolmabahçe, postavený mezi lety 1843-1856, stál 2.800.000 liber

⁴⁵Hurewitz, J.C.: *Diplomacy I...*, s. 149-153.

⁴⁶Eldem, E.: *Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, The Ottoman Bank and The Ottoman Public Debt*, Cambridge 2005, s. 2.

šterlinků a jen na pozlacení stropu „padlo“ čtrnáct tun zlata.⁴⁷ Abdülâziz svého bratra vrozchazova čnosti dokonce p řekonal. Dal na radu evropských velvyslanc ů v Istanbulu, podle nichžm ělnakoupitnovéobrn ěnébitevnílodi,pohán ěnéparním motorem.Sultánovavýst řednost posunulanaur čitý časosmanskouflotiluvpo čtuasřlenat řetímístonasv ěte(hnedzabritskoua francouzskou);⁴⁸ cenazatoalebylaneúm ěrněvysoká.

Dalším faktorem, který p říhodně zapadal doturecké pot řebyzískat p ůjčku, byla existence velkého množství volného kapitálu na západoevropský ch trzích.⁴⁹ Pr ůmyslová revoluce prob ěhla ve Velké Británii na p řelomu 18. a 19. století a zavedením nových vynález ů do výroby neuvěřitelně zvýšila možnost produkce. Britské obchodní lo dstvo ovládlo sv ětová mo ře, protože během napoleonských válek zni čila *Royal Navy* v ětšinu konkuren čních obchodních flotil ostatních evropských velmocí. Tyto skute čnosti spolu s velkými domácími zásobami uhlí a železa dávaly britským pr ůmyslníkům prakticky monopol nad produkcí a distribucí stroj ěně vyrobeného zboží do poloviny 19. století.⁵⁰ Zvýšené zisky vytvá řely p řebytek kapitálu, který byl zpočátku investován do pr ůmyslu, a tím jej ještě ě více posiloval. Navzdory vít ězství myšlenky volného obchodu a stále se zv ětšující hookruhu možných odbytiš ť v padesátých letech 19. století seneda řilopohltitveškerýp řebytkový kapitál, a tak jeho velké objemy za čaly být k dispozici pro investování v nerozvinutých zemích, nap říklad v Jižní Americe a Osmanské říši, nebo k nákupu obligací evropských stát ů.⁵¹

Francie stejně jako zbytek západní Evropy z ůstala za Británií pozadu, industrializace zde probíhala od třicátých let 19. století a i tak jí trvalo několik desítek let, než její zboží dosáhlo konkuren čnosti s britským. Síla Francie spo čívala v rolnictvu, které tvo řilo dv ě třetiny francouzského obyvatelstva a obd ělávalo v ětšinou vlastní menší pozemky. V polovin ě 19. století měla čtvrtou nejv ětší populaci na sv ětě a druhou v Evrop ě po Rusku. Francouzský rolník, ale i podnikatel, byl proslulý svou šet řivostí, t ěžce nabyté peníze neutrácel za konzumní zboží a než aby si p ůjčoval od banky na modernizaci výroby, snažil se z ůstat nezávislý a vybavení firmy udržet v chodu co nejdéle. Omezování počtu d ětí na jednu stranu snižovalo náklady a potíže sd ělení majetku, ale také zbavovalo francouzského dro bného živnostníka podpora potomků ve

⁴⁷DuVelay: *Essais sur l'histoire financière de la Turquie depuis le règne du Sultan Mahmoud H. jusqu' à nos jours*, Paris 1903, s. 124.

⁴⁸Hill, R.: *War at Sea in the Ironclad Age*, London 2000, s. 114.

⁴⁹Blaisdell, D. C.: *c.d.*, s. 19.

⁵⁰Cameron, R.: *Stručné ekonomické dějiny světa*, Praha 1996, s. 262-266.

⁵¹Kasaba, R.: *c.d.*, s. 40-44.

stáří. Proto hledal vhodnější způsob, jak investovat své peníze do úspory, aby mohla nastat řízení jako rentiér z každoročně vyplácených dividend z dluhopisů.⁵² Úspory francouzského obyvatelstva představovaly téměř nevyčerpatelný kapitál, který cestoval do zahraničí ve formě půjček. Nová vláda Ludvíka Bonaparta podporovala zájmy finančních a obchodních kruhů, a proto vytvářela příznivé podmínky pro zakládání bank, jež dokázaly za pomoci mnohem širší okruhu investorů než v minulosti. Za řízení se brzy stala významná burza zahraničních státních dluhopisů, kde například v roce 1868 čtrnáct zahraničních vlád prodalo obligace v celkové hodnotě 2,127 miliardy franků.⁵³ Hlavními francouzskými klienty byly zatím Španělsko a Itálie, ale již brzy se měly naplnit řízkém tržiscenným papíry objevit novým významným zákazníkem, Osmanská říše.

Kromě velkého množství nevyužitého kapitálu v západní Evropě prosperovaly investice na Blízkém Východě ekonomický rozmach, hlad surovinách, zvýšený obchodní a investiční ideje hospodářského liberalismu nejprve ve Velké Británii a později i ve Francii. Obdobnost procházely v padesátých a šedesátých letech 19. století obdobím rychlé ekonomické expanze, jaké předtím nezažily. „Světová dílna“, jak bývá Velká Británie označována, během desetiletí 1848-1857 zdvojnásobila hodnotu svého exportu; stejný trend můžeme sledovat i během následujících dvanáctiletí.⁵⁴ Ve Francii se v letech 1852-1860 dovoz a vývoz zvýšilo 100%, její průměrná roční průmyslová výroba se v letech 1848-60 zdvojnásobila a do konce druhého císařství ztrojnásobila.⁵⁵ Ekonomické a politické pronikání do méně rozvinutých zemí na Blízkém a Středním Východě umožnilo získat odbytí svých výrobků a zároveň možnost nákupu levných surovin pro domácí průmysl. Zvýšené investice do Osmanské říše se rovněž časově shodují s koncem proslulého budování železniční sítě ve Velké Británii a Francii, které dříve představovaly pro investory domácejí zdroj příjmů a způsob, jak uložit volný kapitál.⁵⁶ „Railway bonds“ vystřídaly „Orient bonds“.

2.3. První zahraniční půjčky

Jak jsem již zmínil v první kapitole, osmanské rozpočty byly již od druhé poloviny 18. století deficitní. Vláda Abdülhamida I. (1774-1789) poprvé zvažovala zahraniční půjčku vhodnotě 1,6-3,3 milionu liber, ale prozatím ji zamítla.⁵⁷ V roce 1785 navrhoval velkovézír

⁵²Carou, F., Bray, B.: *Aneconomic history of modern France*, London 1979, s. 59-61.

⁵³Raccagni, M.: *The French Economic Interests in The Ottoman Empire*, Cambridge 1980, s. 340.

⁵⁴Owen, R.: *c.d.*, s. 101.

⁵⁵Raccagni, M.: *c.d.*, s. 339.

⁵⁶Owen, R.: *c.d.*, s. 102.

⁵⁷Du Velay: *c.d.*, s. 135.

Halil Hamid Pařadát k dispozici, „*důchodn ěkterých od v ětví evropských provinciích nap ětlet, bezohledunánáboženstvínebodokoncenárodnost*“⁵⁸ za účelem získání velké částky pen ěz. Ani tento návrh se pro odpor velkovézírových nep řátel u dvora a jeho následné sesazení a popravu neuskutečnil. Po nástupu Selima III. byla Portou zn ovunavrh ována zahrani ní p ůjčka, ale sultán situaci rad ěji řešil znehodnocením mince. Za Mahmuda II. nabralo zn ěhodnocování m ěny narychlosti, b ěhem jeho vlády došlo k emisi 47 r ůzných druh ů st říbrných mincí, čímž v této činnosti obsadil prvenství ze všech osmanských sultánů.⁵⁹ Osmanská vláda se krom ě toho uchýlila k vydávání papírových pen ěz *kaime* a p ůjčovala si ve velké mí ře od arménských a řeckých bank ěřů. V roce 1851 se velkovézír Re řid Pa řa op ět snažil získat evropskou p ůjčku, která musela být na poslední chvíli odvolána za cen ů velké náhrady škody a mezinárodního skandálu ve finan čních kruzích.⁶⁰ Dobový kritik to komentoval následov n ě: „*Pokud si tento stát p ůjčí p ět piastr ů, spadne ke dnu. Protože vezme-li si jednu p ůjčku, nebude tomu již konec.*“⁶¹ [Osmanský stát – pozn. V.P.] *P ůjde ke dnu a hlacený dluhem.*“⁶¹

Teprve zjevná bezpečnostní hrozba existenci říše a nákladnost Krymské války p řevážila sultánův strach z finan čního zadlužení v ůči Evropy. Cena za vále čný materiál a tažení proti Rusku p řesahovala částku, kterou byli galatští *sarrafové* ochotni p ůjčit. Dne 4. srpna 1854 vydal sultán AbdŮlmecit *firman*, který povoloval uzav ření zahrani ní p ůjčky ve výši 3,3 milionu zlatých tureckých liber. Kontrakt vláda zadala lond ůnsk ě firm ě *Dent, Palmer and Company* a jejich pa řížsk ěmu agentovi, *Goldsmidt and Company*. Ůrok byl oproti místním pom ěrům relativn ě nízký (6 %), avšak emisní cena akcií p ůjčky dosahovala 80 % nominální hodnoty; osmanská strana navíc kryla provize a bankovní poplatky s ní spojen ě, takže do státní pokladny dorazilo pouze p řibližn ě 2,5 milionu tureckých liber.⁶² Na p ůjčku byl jako záruka poskytnut každoroční egyptský tribut a roční amortizace činila 1%. P řevodegyptského tributudo Londýna zprostředkovávala *The Bank of Egypt*, první zahrani ní banka na ůzemí Osmanské říše, založená v roce 1855.⁶³ Tato částka bohužel nesta čila pokrýt stále rostoucí vále čné náklady, které Du

⁵⁸ Issawi, C.: *The economic history of Turkey 1800-1914*, Chicago 1980, s. 361.

⁵⁹ Pamuk, S.: *The Great Ottoman ...*, s. 26.

⁶⁰ Anderson, O.: *Great Britain and The Beginnings of The Ottoman Public Debt, 1854-55*, Cambridge 1964, s. 47-48; Rodkey, F.S.: *Ottoman Concern about Western Economic Penetration in The Levant, 1849-1856*, Chicago 1958, s. 348-350.

⁶¹ Owen, R.: *c.d.*, s. 100.

⁶² Gombár, E.: *Moderní ějiny...*, s. 146.

⁶³ Baster, A.: *The Origin of British Banking Expansion in The Near East*, Bristol 1934, s. 78-80.

Velayvy číslilmezi27.kv ětnem1853a27.zá řím1855na11.200.000liber; ⁶⁴ponecelémrocesi vládamuselavzítalšíp ůjčku.

Dne 27. června 1855 byla podepsána smlouva se zástupci Franc íe a Velké Británie o patrně nejvýhodn ějším úv ěru, který si Osmanská říše vzala. Vzhledem k faktu, že britská a francouzská vláda se staly garanty této p ůjčky, podnik p řilákal i ty nejopatrn ější investory. Londýnští Rotschildové, provozovatelé kontraktu, ta k mohli prodávat akcie za 102,6 % nominálníhodnoty, úrok ě činiljen4% aro ěníamortizace1%. ⁶⁵Osmanskástranatakénemusela platit žádné provize, takže z p ětimilionového úv ěru se do státní pokladny dostalo 5.130.000 liber.⁶⁶Ve smlouv ě otétop ůjčcelze vysledovat zárodek snahy o kontrolu osmanský ěch financí, proto že si Velká Británie a Francie daly podmínku, že prost ředkyp ůjčky budou použity výhradn ě na vále ěné úsilí a každá zem ě vyše svého komisa ře, jenž m ěl dohlédnout na ú ěty osmanské pokladny. Podobné klauzule, zavád ějící zahrani ění kontrolu nad osmanskou ekonomikou, se objevily i v následujících smlouvách o p ůjčkách, i když zpo ěátku byly jen formální. Majitelé osmanských dluhopis ů dosud nebyli dostate ěně organizováni, aby prosadili jejich dodržování a osmanská vláda kladla podobnýmsnahám v praxi všemo žněp řekážky.⁶⁷

Konec Krymské války pro Osmanskou říši znamenal vysvobození od tíživých vále ěných výdajů, avšak ne od ekonomického rozvratu v říši. Domácí dluh po Krymské válce dosáhl výše dvacetimilion ů liber šterlink ů⁶⁸ a galatští *sarrafové* již odmítali vlád ě dále p ůjčovat. Nejen že již státní pokladn ě prakticky p ůjčili, co mohli, navíc se obávali špatné úv ěruschopnosti vlády a možnosti, že už své peníze nikdy nevidí. Spole ěněs deficitním rozpo ětymuselavládabojovats divoce kolísajícími cenami, které v zemi vyvolávaly sociální nap ětí. Proces znehodnocování papírových pen ěz (*kaime*), jež v té dob ě kolovaly mezi obyvatelstvem v ohromném množství, nabýval narychlosti. V roce 1856 sultán Abdŭlmecit splnil sv ůjslibdaný v Reformním dekretu a odsouhlasil z řízení *The Ottoman Bank*, první zahrani ění banky v Istanbulu. ⁶⁹Osmanská banka začínala skapitálem 500.000 liber shlavním zastoupen ěm britských, ale i francouzských

⁶⁴Du Velay: *c.d.*, s.141.

⁶⁵Eldem, E.: *c.d.*, s.4.

⁶⁶Anderson, O.: *c.d.*, s.57-58.

⁶⁷Du Velay: *c.d.*, s.143.; Blaisdell, D.C.: *c.d.*, s.28-29.

⁶⁸Saygili, A.T.: *Impact of wrong financial decision on collapse of an empire: The Ottoman case*, Izmir 2009, s. 153.

⁶⁹Baster, A.: *c.d.*, s.81-85.

investorů. Byla osvobozena od daní a stal se emisní bankou, jež měla mimo jiné řešit obrovskou inflaci papírových peněz.⁷⁰

K zřízení banky se zoběhu bylo zapotřebí další zahraniční půjčky v roce 1858, kterou zajišťovala opět londýnská firma *Dent, Palmer and Company*. Nový úvěr v nominální hodnotě pěti milionů liber šterlinků měl úrok 6% a roční amortizaci 1%. Provozovatel kontraktu koupil přímo dluhopisy v hodnotě tři miliony liber za 85% nominální ceny, zbývající dva miliony byly prodány o rok později za 62,5%, tudíž průměrná hodnota obdržené částky činila 76%. Po zaplacení poplatků a pojištění, jež dosahovalo 7,2%, dorazilo do osmanské pokladny 3.440.000 liber.⁷¹ Na splacení půjčky byly věřitelům přislíbeny výnosy z celá města v celém Istanbulu. V porádění zahraniční půjčky situaci zmírnila jen krátkodobě, protože objem peněz stačil jen nastázení částí znehodnocených bankovek. Roční splátky úroků a amortizace zahraniční dluhu senad toto obdobím, pouhé čtyři roky od první půjčky, vyšplhal na milion liber šterlinků ročně. Efekt „nabalující se sněhové koule“ způsobil, že Osmanská říše byla nucena žádat další půjčky za trvale se zhoršujících podmínek. Sloužily primárně k hrazení splátek z předchozích půjček a vytvářely začarovaný kruh, zněhož nakonec vedl k zániku banky.

Jedním z nešťastných důsledků osmanské hospodářství a zadlužení, byl neúspěšný přístup sultána a ministrů k moderním reformám. Vlivný britský velvyslanec v Istanbulu Stratford Canning, který sám svým mocenským tlakem dokázal řadu reformů spíšit, *tanzímátské* období posměšně nazval „velkou hrou na pokrok“.⁷² Rozsáhlý výčet moderních a nových dobových změn, vyhlášených během Abdülmecidovy vlády, nebyl doveden do konce nebo jednoduše zústal jen na papíře. Ministrův pomoci vydávání krátkodobých obligací (*sergi*) běžně překračovali rozpočty přidělené Nejvyšší radou reforem (*Meclis-i Âli-i Tanzimat*). Omezování rozpočtů tak bylo neefektivní a tyto krátkodobé úvěry ministerstev činily přibližně 9% všech osmanských dluhů.⁷³ Pro mnohé Evropany zústal sultán prototypem rozhozovaného orientálního despoty, který používal bohatství svých poddaných k ukojení extravagantních „choutek“.⁷⁴ Jeho inspekční cestypop provinciích, kde byly reformy uplatňovány, měl spíše ceremoniální charakter

⁷⁰Masun, A.: *The Multifunctional Role of The Ottoman Bank and Ottoman Government's Loans Issues Between 1854 and 1865*, The Balkan Countries' 1st International Conference on Accounting and Audit in g-Congress Papers Book, Edirne 2007.

⁷¹Owen, R.: *c.d.*, s. 104.

⁷²Palmer, A.: *c.d.*, s. 121.

⁷³Du Velay: *c.d.*, s. 154.

⁷⁴Blaisdell, D.C.: *c.d.*, s. 29.

asultánp řinichneprojevilp řlišnouznalostanizájemov ěc.⁷⁵Proilustracivlada řovy dvojakosti může posloužit následující událost. V říjnu 1859 Abdülmecit na řídil vyšet řit finan ění stav říše a přitép řležitostipořádalbritskou, francouzskou a rakouskou vládu, aby vyslal své ekonomické odborníky, jež byli následně p řídělení kosmanskému ministerstvu financí jako konzultanti. Po několika dnech naprostě ne ěinnosti dořlakomisa řůmtrp ělivostarozeslali svým vládám hlášení, ve kterém sítěžovalinanedostatekiniciativyk dosaženícíl ůvyty ěenýchv reformním dekretuz roku 1856.⁷⁶ O ne celý rok později nicmén ě osmanská vláda p řistoupilana výrazně rozší ření práv této komise, zejména díky prudce se zhorřující finan ění situaci.

Vzhledem k rychle se zvyšujícímu krátkodobému neuh řazenému dluhu a nutnosti stáhnout zbytek *kaim* zob ěhumusela vladařádat nazápadních finan ěních tržích další p ůjěku. Tentokrát se však p řední banké ři v Londýně i v Pa říži snažili kontraktu vyhnout. Smlouvu na prodej tureckých dluhopis ů nakonec v říjnu 1860 podepsal pa řížský finan ěník Jules Mirès, jenž slřbil Port ě zajistit rekordní p ůjěku v hodnot ě 16 milion ů liberřterlink ů.⁷⁷ Osmanské obligace se prodávaly za 53,7% nominální hodnoty faktickým ůrokem 14% ro ěně, což dokonale odráží jak moc se propadla d ůvěra investor ů v Osmanskou říši. O dluhopisy byl p řesto zpo ěátku velký zájem, ěástečně díky velké reklamní kampani, kterou si Mirès zapla ětil v pa řížském tisku. Důvěrou spekulant ů v Mirèse však brzy ot řásly pov ěsti onesrovnalostech v jeho ů ětech a nákup tureckých obligací se zastavil. Ův ěřová bublina praskla na ja ře 1861, když byl Mirès zat ěčen francouzskou policií pro podez ření z podvodu. Zprávy o zat ěčení vyvolaly ekonomickou krizi a paniku, jež se p řevalila z pa řížské burzy do Istanbulu a p řes Marseille zp ět do Pa říže a Londýna a téměř zp ůsobil krach více jak dvanácti velkých bankovních dom ů.⁷⁸ Osmanská říšestála poprv ě nahranici bankrotu; v ěervnu navíc podlehl turecký sultán Abdülmecit I. ve v ěku 39 let podobně jako jeho otec Mahmut II. tuberkulóze.

Britská vláda reagovala na zoufalé volání Istanbul ů o pomoc vysláním dvou ělen ů ministerstva obchodu, pán ů Hobarda a Fostera, kte ři vstoupili do kontaktu sporadní komisí evropských odborníků, které se v ěervnu 1860 p řejmenovalana *Conseil Supérieur des Finances*. Fostera Hobart pod ůkladně analyzoe osmanského hospodá řství p ředali 7. prosince 1861 své vlád ě

⁷⁵ Clark, E.C.: *The Ottoman Industrial Revolution*, Cambridge 1974, s. 75.

⁷⁶ Du Velay: *c.d.*, s. 115.

⁷⁷ Eldem, E.: *c.d.*, s. 6.

⁷⁸ Cameron, R.E.; Casson, M.: *France and the Economic Development of Europe, 1800 - 1914*, London 2000, s. 291-292, 460-463.

„Zprávu o finančním stavu Turecka“. ⁷⁹ Tento průzkum uvedl jako jeden z prvních výpočet osmanského rozpočtu, příjmy zdaní, výdaje ministerstev a výši státního dluhu, jehož hodnotu stanovil na 36,5 milionu liber šterlinků. Co je podstatnější, zpráva mluvila optimisticky o vyhlídkách ozdravení osmanských financí. Foster a Hobart poukazovali na obrovské potenciální bohatství země, jehož využitím mohla Porta zlepšit finanční situaci říše natrvalo. Zahraniční dluh jim v tomto směle nepřípadal jako velký problém, protože očekávali výrazné rozmnožení příjmů z daní po realizaci pokračujících reforem. Průzkum vyjadřoval pouze znepokojení ze zvýšeného objemu papírových peněz v oběhu a podporu člena jejich okamžité stažení. Zpráva členů *Board of Trade* měla pozitivní efekt na otřesenou pověst Osmanské říše v západních politických i finančních kruzích. Bankrot byl proto krátce odvrácen a nic nebránilo potřebné zahraniční půjčce vyjednané již ve jménu nového sultána Abdülâzize.

Celková nominální hodnota všech zahraničních půjček za vlády Abdülmecida I. dosáhla 16,5 milionu zlatých tureckých liber, z čehož Vysoká porta obdržela průměrně 80 %, tedy 13,2 milionů liber. Osmanská říše si pomalu zvykla na zahraniční zadlužování v Evropě, jež se odůvodňovalo nedostatkem prostředků na vedení války nebo potřebou stažení papírových peněz v oběhu. Finanční propojení s Evropou pomocí investic, půjček a vzrůstající obchodní výměny bylo stále významnější. Přes četné hlasy, které vyzývaly v letech 1859-61 zavedení jisté formy evropské kontroly nad osmanskými financemi, bylo od této varianty upuštěno.⁸⁰ Stalo se tak především díky pozitivním závěrům zprávy Hobart-Foster a pověsti Abdülâzize, kterého Lord Palmerston vychválil na půdě britského parlamentu jako opak svého rozhazovavého bratra. Následujících patnáct let vlády nového sultána mělo všechny problémy řešit.

⁷⁹ Blaisdell, D.C.: *c.d.*, s. 34-35.

⁸⁰ Blaisdell, D.C.: *c.d.*, s. 31-33; Clay, C.: *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, London 2000, s. 54-59. Šlo především o návrh britského velvyslance v Istanbulu sira Henryho Bulwera a jeho francouzského protějšku hraběte de Lavalette. Bulwehroval záměry osmanském zákoníku, které by umožnily pronajmout půdu a nemovitost a status dlužníků. Tento majetek by sloužil jako záruka pro tip půjčky, jež by stát financoval reformy. Francouzský velvyslanec zašel ještě dále a navrhol kolektivní půjčky garantované usignatáři Pařížské mírové smlouvy z roku 1856. Jako podmínku této půjčky by se však Vysoká Porta musela vzdát kontroly nad svými financemi. Tento plán ztroskotala odmítavá reakce Osmanské říše a Pruska.

3. Cesta ke státnímu bankrotu od nástupu sultána Abdülâzize po Berlínský kongres (1861-1878)

3.1. Vnitřní vývoj Osmanské říše za vlády Abdülâzize I.

V červnu 1861 došel po předčasném skonu sultána Abdülmecida I. na trůn v Istanbulu další zástupce osmanského rodu. Byl jím jeho nevlastní bratr Abdülâziz, který se chopil otceřší moci ve věku 31 let. Vysoká a obézní postava sultána byla arcetypem parazitního orientálního panovníka a stala se mnohokrát obětí karikatur v dobovém evropském tisku. Ačkoliv Abdülâziz v mládí inklinoval ke zbožnosti a skromnosti, dokonce byl členem súfijského řádu *mauláwíje*,⁸¹ během vlády se projevil jako náladový tyran s choutkami a koníčky extravagantnějšími než jeho bratr. Mladý sultán získal tradiční osmanské vzdělání, zajímal se o literaturu, malování a klasickou evropskou hudbu, kterou sám skládal. Abdülâziz od raného věku obdivoval západní hospodářský a technologický pokrok.⁸² Jako první osmanský vládce podnikl cestu do zahraničí jinak než v čele vojska, když v roce 1867 navštívil na pozvání Napoleona III. pařížskou světovou výstavu. Cesty využil též k návštěvě královny Viktorie ve Velké Británii a Františka Josefa I. ve Vídni při návratu zpět. Zahraniční cesta podpořila sultánovu vášň k technickým vynálezům Západu, kupříkladu železnici. Pro „krvácející“ státní pokladnu však měl kritický význam jeho účast na přehlídce britského námořnictva, kde viděl poprvé pancéřové bitevní lodi poháněné šroubem, jež mu ušárovaly. Kromě toho Abdülâziz doplnil stávající sbírku sultánských paláců v Istanbulu od vanové, Beylerbeyna a asijské a Čiraganu evropské straně Bosporu.

Za vlády Abdülâzize byla dovršena druhá etapa reformem *tanzímátu*, jež se soustředily na přeměnu provinční správy a dokonce i změnly varmádě, legislativě a ústředních institucích. K předním postavám tohoto období patřili velkovézírové Fuat Paša a Ali Paša.⁸³ Roku 1864 byl vydán zákon inspirovaný francouzským modelem správy, který dlel říši na menší územní jednotky (*vilayet*), jež nahradily staré historické provincie (*eyalet*) a dále se dlely na *sandžaky*. V čele *vilajetu* stál guvernér (*válí*), jmenovaný Portou, a na administrativě se podíleli místní provinční shromáždění. Poté, co se reforma osvědčila ve čtyřech vzorových provinciích, byla zavedena na celém území říše svýjimkou autonomních oblastí Horského Libanonu, Srbska,

⁸¹ Kropáčková, L.: *Súfismus: Dějiny islámské mystiky*, Praha 2008, s. 231-236.

⁸² Shaw, S.J.: *History of the Ottoman Empire and modern Turkey. Volume 1.2 - Reform, Revolution, and Republic - The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge 2002, s. 82-83.

⁸³ Veselá, Z.: *Novodobá dějiny Turecka I.*, Praha 1966; Davidson, R.H.: *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton 1963; Findley, C.: *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton 1980.

Černé Hory a Rumunsko. V oblasti legislativy je třeba zmínit vydání obchodního zákoníku v roce 1861 a především občanského zákoníku (*Mecelle*), který definitivně vstoupil v platnost v roce 1877. *Mecelle* byl prvním občanským zákoníkem v Osmanské říši, jež se inspiroval evropským právním systémem, i když čerpal i z islámského práva *šaría* (například v oblasti práva rodinného). V platnosti zůstal až do roku 1926, kdy Turecká republika převezala švýcarský občanský zákoník. Reforma školství kladla důraz na sekularizaci vzdělání budoucích generací.⁸⁴ V roce 1869 byl přijat školský zákon inspirovaný francouzskou předlohou, zavádějící řístupňový systém státního vzdělání osmanské populace. Do praxe byl však zaváděn pomalu a existoval souběžně s tradičními náboženskými školami (*medresy*), se školami jednotlivých náboženských komunit (*milletü*) a zahraničními školami protestantských a katolických misí. V oblasti vojenství se Osmanská říš šestá lévice orientovala na pruský vzor. Po čtyřech armádních sborů se zvýšil na sedm a jejich složení a velikost byla standardizována. Armáda nakoupila nové pruské opakovací pušky a velkokalibrové kanony firmy Krupp, které posílily pevnosti Úzin aby byly umístěny také na Dunajskou hranici, do Karsu a Erzurumu.⁸⁵ Sultánovo plnění na budování námořní flotily proti Rusku mělo za výsledek, že osmanské válečné loďstvo se na krátkou dobu stalo třetím nejsilnějším na světě co do počtu plavidel. V roce 1877 disponovalo třinácti pancéřovými bitevními loděmi, osmi dřevěnými a sto sedmdesáti dalšími vojenskými plavidly. V roce 1866 byl dokončen založen samostatný Ministerstvo námořnictva.

Období vlády sultána Abdülázize se vyznačovalo také modernizací prostředků dopravy a komunikace. Poštovní systém, který začal koncem padesátých let fungovat ve větších městech říše, nutil osmanskou vládu udržovat v provozu schopným stavu hlavní silnice; s ostatními cestami to však bylo horší. Za Krymské války Britové a Francouzi poprvé zavedli v Osmanské říši telegraf, když položil podmořský kabel, vedoucí z tábor spojeneckých vojsk v Balaclavě na Krymu do Istanbulu a odtud přes Balkán dále do Vídně a Paříže. O Krymské válce se stalo jako o první "válce médií" s válečnými korespondenty, malíři a fotografi cestujícími svojskem. Telegraf měl sloužit k „dopravě“ novinek z bojiště do západní Evropy, jak nejdříve to bylo možné. V následujícím desetiletí byly vybudovány telegrafní sítě pokrývající Rumélii a Anatólii a podmořské kabely spojily Istanbul s Alexandrií. Telegraf umožnil centrální vládě v Istanbulu bezprecedentní kontrolu provinčních úředníků a navíc podpořil osmanskou ekonomiku, protože se stal spolehlivým a rychlým prostředkem obchodní komunikace. Počátkem šedesátých let byl též

⁸⁴Shaw, S.J.: *History of the Ottoman Empire*, II., s. 106-111, 119.

⁸⁵Tamtéž, s. 85-86.

svědkem výstavby prvních železnic v Osmanské říši.⁸⁶ První trať byla postavena v roce 1860 na Balkáně v Dobrudži a měřila 66 kilometrů. Jakmile osmanská vláda začala dávat kilometrové záruky a monopoly výměnou za výstavbu tratí, na trhu se objevilo několik zahraničních společností a krátké linky vznikaly na celém území říše. Většinou vedly od pobřežních měst do vnitrozemí, což napomáhalo pronikání západního zboží a naopak umožnilo rolníkům dopravit své produkty na vzdálenější trhy, a vymanit se tak z područí nájemců daní,⁸⁷ tratě ale byly zatím krátké a izolované. Snaha velkovévů Aliho Pašionapojení vznikající osmanské železnice sítě na evropskou vedla v roce 1869 k udělení koncese belgickému bankéři baronu de Hirsch, jenž propojil železnici Istanbul-Edirne-Sofii. Napřímný spoj Orient Express z Paříže do Istanbulu si však cestující museli počkat až do roku 1888, stavbu zdržel pád vídeňské burzy v roce 1873. V roce 1872 přišel německý inženýr Wilhelm von Pressel s prvním návrhem na vybudování železničního spojení z hlavního města Perského zálivu, ale realizován byl pouze úsek Istanbul–Izmit dlouhý 99 kilometrů.

Reformy *tanzímátu* se rovněž podílely na zrodu první moderní politické strany a ideologického hnutí v Osmanské říši – Mladoosmanů.⁸⁸ Jednalo se o zástupce mladé, vzdělané byrokratické elity, kteří byli po smrti Rešida Pašianástupu frankofilních velkovévů Fuada Pašia a Aliho Pašia odsunutí z centra moci. „Evropeizovaná“ byrokracie měla v Osmanské říši velmi úzkou sociální základnu, a tak byli Mladoosmané se ztrátou lukrativního místa v státním aparátu svým způsobem „vytrženi ze společnosti“. Většinou se uplatnili v nové sféře politické činnosti, již sestala žurnalistika. V listech jako *Tasvir-i Efkar* (Ilustrace názorů) kritizovali Vysokou Portu za povrchní napodobování Evropy a ignoraci osmanských a islámských hodnot bez nabídnutí alternativy jiného hodnotového systému. Po prvních represích ze strany režimu odešla většina těchto mužů do francouzské emigrace, kde založili „Mladoosmanskou společnost“ a kritizovali odtud vládu. Prosazovali koncepci osmanského nacionalismu (Osmanismu), ovlivněným myšlenkami Rousseaua a Montesquieua a francouzské revoluce. Rozdělily mezi jednotlivými složkami osmanské populace plánovali setřít, zrušit systém naboženských komunit (*milletů*) a všem „občanům“ dát stejná práva i povinnosti. Despotii úzké vrstvy byrokratů a sultána hodlali nahradit parlamentní vládou a zavedením ústavy.⁸⁹ Vzhledem k tomu, že Mladoosmani pocházeli z vládnoucí elity říše, nalézali postupně cestu k sultánovi, snímž seněkteří usmířili v roce 1867

⁸⁶Více Khairallah, S.: *Railways in the Middle East*, Beirut 1991.

⁸⁷Kasaba, R.: *c.d.*, s. 77-78.

⁸⁸Shaw, S.J.: *History of the Ottoman ... II.*, s. 128-133.

⁸⁹Palmer, A.: *c.d.*, s. 145-146.

přijeho cestě po Evropě. Po amnestii v roce 1870 se většina z nich vrátila do Osmanské říše a v roce 1876 byť na krátkou dobu uspěla ve svém úmyslu vyhlásit ústavu a proměnit zemi v konstituční monarchii.

3.2. Hospodářský vývoj do roku 1875

Jak jsem již zmínil v první kapitole, v roce 1838 byla podepsána anglo-turecká Baltimanská konvence, která rušila veškeré monopoly a četné poplatky na území Osmanské říše. Umožňoval britským obchodníkům nakupovat bez omezení zboží na území celé Osmanské říše. Jediné poplatky, které museli zaplatit, byly vývozní a dovozní clo, jež bylo stanoveno pevně 3% na dovoz a 12% na vývoz. V letech 1861-62 osmanská vláda podepsala s velmocemi nové konvence, které zvyšovaly dovozní cla ze 3% na 8% a redukovaly vývozní cla z 12% na 8% s postupným snižováním o jedno procento ročně až na 1%.⁹⁰ Díky přičinnivosti svých konzulů brzy přistoupily ke konvenci i další evropské mocnosti. Území pod vládou sultána se tak stalo jednou z oblastí s nejnižšími celními tarify mezi evropskými zeměmi. Ze smluv měly užitek osmanští zemědělci, ale na místní řemeslnou výrobu měly katastrofální dopad. Mezi léty 1838-1875 vývoz i dovoz trvale rostl, ale ekonomika Osmanské říše vykazovala deficit obchodní bilance.

Technologická propast mezi Evropou a Osmanskou říší se neustále zvyšovala a nezabránilo tomu ani marné snahy osmanských úředníků o oživení výroby v 60. letech.⁹¹ Otevřený trh vystavil osmanskou řemeslnou výrobu tvrdé konkurenci levného průmyslového zboží, na kterém se země stávala postupně závislou. Situaci ještě víc znesnadňovalo mnohonásobné vnitřní zdanění místní výroby a různé cla, jež činila turecké výrobky méně konkurenceschopnými.⁹² Tato praxe, prodražující vnitrostátní dopravu zboží a zemědělských produktů, trvala až do roku 1874. Přesto se našlo několik prosperujících světových výjimek, jako byla například hedvábná výroba v Bursě, nebo tradiční výroba koberců v mnoha městech v západní Anatólii. Řadu z těchto průmyslových odvětví nicméně založili a vedli Evropané nebo jejich *protégés*⁹³ z řady místních Arménů, Řeků nebo Židů, případně takovou výrobu rychle převzali. Z

⁹⁰Issawi, C.: *An Economic History of the Middle East and North Africa, 1800-1914*, London 1982, s. 18-19.

⁹¹Owen, R.: *c.d.*, s. 116-117. Nejprve byla ustavena komise pro průmyslovou reformu, jež organizovala veletrhy, které vystavovaly produkty turecké řemeslné výroby. V roce 1867 došlo k založení školy průmyslové reformy v Istanbulu.

⁹²Tamtéž, s. 117. Například mlýny v Istanbulu musely platit jedno clo za dovezenou pšenici a posemletá další za mouku. Evropané byli zdaněni pouze jednou.

⁹³Issawi, Ch.: *The economic history of Turkey...*, s. 54-55. Držitelé dokumentů vydávaných západními ambasádami, zaručující jim unitivní smlouvy s kapitulacemi.

industrializačního programu sultána Mahmuda II. a Abdülmecida I. z první poloviny 19. století⁹⁴ vládež ustalo několik továren, které zásobovaly armádu uniformami z kvalitní turecké bavlny, koženými vojenskými botami a doplňky výstroje. Co se týče výzbroje, turecké továrny byly ještě schopné vyrábět jednodušší děla a muškety s hladkou hlavní, ale od poloviny století se zavedením pušek s vývrtem pancéřových parních lodí bylo potřeba veškerou výzbroj dovážet z Evropy. Naneštěstí pro osmanskou státní pokladnu byla druhá polovina 19. století svědkem řady vynálezů a radikálních vylepšení v oblasti palných zbraní, takže nová výzbroj rychle zastarala a byla téměř nepřetržitě nahrazována. Nákupy vojenského materiálu se staly prioritou pro přežití muslimského impéria obklopeného nepřátelskými mocnostmi a bouřícími sennarody, ale na druhé straně se podílely na chronickém obchodním deficitu státu.⁹⁵ Potřeba nakupovat technologicky pokročilý výrobek podpořila přijetí úvěrování i v zahraničí a zahraniční půjčky přetně stimulovaly růst importů. Mezi hlavní dovážené zboží mimo zbraní a strojů patřil textil, uhlí, železo, měď a koloniální zboží (čaj, cukr, káva).⁹⁶

V oblasti exportu Osmanská říše zaznamenala zvýšení vývozu určitých zemědělských produktů, i když na nepravidelné bázi. Za každým podobným boomem stál rychlý růst poptávky po určité plodině, jako v případě bavlny během občanské války v USA nebo díky výpadku dodávek ruské pšenice během krymské války. Zároveň musela být komodita natolik rentabilní, aby zajistila zisk i přes zvýšené náklady za dopravu skrz řadu celních bariér uvnitř Osmanské říše. Oblasti produkce tržních plodin se proto nacházely převážně podél pobřeží a nově vznikajících železnic. Železnice vybíhaly od pobřeží do vnitrozemí a umožnily izolovaným vesnicím prodávat svou produkci jinde než u místních notáblů a lichvářů, tedy za vyšší cenu. Nebylo asi žádným překvapením, že lukrativní půdu v okolí železnic a přístavů skupovali hromadně Evropané, kterým to umožňovalo získat z roku 1867.⁹⁷ Během léta cestovaly celá skupiny mužů z vnitrozemí za sezónní prací, aby se nechali najmout během žní. Každý rok tak jen v Anatólii cestovalo 50-70 tisíc lidí pracovat na sklizni pšenice, zatímco dalších 15 tisíc lidí přijelo sklízet a čistit bavlnu, takže Evropané i místní majitelé *čiftliků* neměli nouzi o levnou pracovní sílu. Mezi hlavními exportními zemědělskými plodinami patřila pšenice, ječmen, opium, vlna, mohér, bavlna a tabák. Osmanská říše byla v této době již typickou komerčně orientovanou ekonomikou, napojenou na

⁹⁴ Clark, E.C.: *c.d.*, s. 65-76.

⁹⁵ více Grant, J.: *The Sword of the Sultan: Ottoman Arms Imports, 1854-1914*, Baltimore 2002.

⁹⁶ Kasaba, R.: *c.d.*, s. 88-92.

⁹⁷ Owen, R.: *c.d.*, 114. V roce 1878 například polovina půdy kolem Izmiru vlastnila skupina 41 britských obchodníků, chráněných kapitulacemi.

síť světového obchodu jako její periferie. Vyvážela suroviny a plodiny a byla závislá na dovozu
řemeslných výrobků a technologií.⁹⁸

Největším problémem osmanských vlád zůstával chronický deficit státního rozpočtu. Přes optimistické výzvěň zprávy Hobard-Foster z roku 1861 nepřinesly daňové reformy kýžený efekt, tedy postupné uměrování dluhu a naplnění státní kasy. Příjmy státu se nepochybně ve sledovaném období zvýšily z 12,5 milionů tureckých liber v roce 1860/61 na 24,8 milionů v roce 1874/75, ale výdaje vzrostly ještě více, ze 14,8 milionů tureckých liber na 25,1 milionů.⁹⁹ Výnosy pozemkové daně se za vlády sultána Abdülâzize ztrojnásobily, pravděpodobně díky zvýšení počtu obyvatel říše a pacifikací nomádkých oblastí, jež se dotedy obývaly mimo dosah centrální vlády. Výnosy nepřímých daní, celarůžných poplatků a tabáku, soli a lihovin se ve stejném období zvýšily dvojnásobně. Přesto se vláda dále spoléhala na nepřehledný systém pronájmu daní, *iltizam*, a nikdy se nepřikladala zrušení výjimky obyvatel Istanbulu platit daně, natož pak aby se pokusila zdanit Evropany chráněné kapitulacemi. Osmanské úřednické elitě chyběla upřímnost v provádění radikálních ekonomických reforem, tím spíš když si zvykla vyrovnávat deficit státního rozpočtu zahraničními půjčkami.

3.3. Rozvoj bankovníctví v Osmanské říši; další zahraniční zadlužování vedoucí k bankrotu

Bankovní sektor reprezentovala na počátku vlády sultána Abdülâzize pouze jediná instituce svého druhu ustavená v roce 1856 – *The Ottoman Bank*. V roce 1863 se reorganizovala na Imperiální osmanskou banku (*Banque Impériale Ottomane* – zkratkou *BIO*) s převážujícím francouzským kapitálem a stávajícími privilegii, mezi které patřilo vydávání bankovek. *Banque Impériale Ottomane* následovalo několik dalších bankovních domů – *Société Générale de l'Empire Ottoman* ve stejném roce, *Crédit Général Ottoman* v roce 1868, *Banque Astro-Ottomane* v roce 1871, *Banque Astro-Turque* v roce 1872, *Banque de Constantinople*, Ruská banka, Italská orientální banka, *Banque de Crédit Industriel* atd. Většina z nich nepřezila krizi roku 1873, několik jich fúzovalo s *BIO*, zbytek byl zlikvidován.¹⁰⁰ Jejich nepokrytým účelem

⁹⁸ Kasaba, R.: *c.d.*, s. 47.

⁹⁹ Gombár, E.: *Moderní dějiny...*, s. 205.

¹⁰⁰ Clay, Ch.: *The Origins of Modern Banking in The Levant: The Branch Network of The Imperial Ottoman Bank, 1890-1914*, Cambridge 1994, s. 589.

bylo p ůjčovat nebo zprost ředkovávat p ůjčky osmanské vlád ě sp říslibem pohádkových zisk ů. Když nap říklad jedna z těchto firem, *Crédit Général Ottoman*, nabídla na istanbulské burze vsrpnu 1869 dvacet tisíc svých akcií kprodeji, od zájemc ů se nahrnulo 957.000 objednávek. Tureckéstátníobligacelákalysvýmivysokýmidivid endamiamezit ěmi,kdodonichinvestoval, byliVatikán.¹⁰¹

Obdobívlády sultána Abdülâzizeza ělaloodvrácenímstátníhobankrotuabyloveznamení stále se zvyšující frekvence zahrani ěních p ůjček i r ůstu jejich pr ůměrné hodnoty.¹⁰² Britský parlamentneoficiáln ěposv ětilnovouzahrani ěníp ůjčkovroce1862,jejímžkontraktoremsestala Osmanská banka a *Devaux and Company* vLondýn ě. Zatím nejv ětší zahrani ění p ůjčka měla nominální hodnotu 8,8 milionu tureckých liber, akci e se prodávaly za 68 % této hodnoty. Po odečtení poplatk ůaprovizí dorazilodoosmansképokladny5,66milio nutureckýchliber,tedy64 %nominálnícenyp ůjčky.Ro ěnínominálníúrok ěčinil6%,skute ěnýúrokbyl9,4%.Tétop ůjčky bylypoužitokestaženípapírovýchpen ězzob ěhupodvedenímLordaHobarda.

Vroce1863sereorganizovaná *Banque Impériale Ottomane* vým ěnouzanovoulicenci a ůlevystalagarantemdálšíp ůjčkyvnominálníhodnot ě8,8milionutureckýchliber.Celková ěistá částka,nakterousiosmanskávládap řišla,dosáhlajen5,48milionutureckýchliber,ted y pouze 62%nominálníhodnotysro ěnímúrokem9,4%.

O dva roky pozd ěji nicmén ě stála státní pokladna p řed dilematem, jak zaplatí úroky ze státních obligací, jejichž splatnost byla vednu 1 866. Řešení poskytly další dv ě zahrani ění p ůjčky v rekordní souhrnné sum ě 42.800.000 zlatých tureckých liber. Akcie se prodá valy vpr ůměru za 61 % nominální ceny, ěistý p říjem státní kasy ěčinil 25.900.000 liber. První p ůjčku vnominální hodnot ě 36.200.000 tureckých liber zajiš ťovaly firmy *Erlanger* vPa říži a *General Credit and Finance* vLondýn ě. Smlouvu na druhou p ůjčku vnominálníhodnot ě 6.600.000 liber podepsala osmanská vlád a *BIO* a *Crédit Mobilier* vPa říži. Ro ění splátky zahrani ěního dluhu díky t ěmto p ůjkám „posko ěily“ o 2,3 milionu liber šterlink ů, na 4,5 milionu liber. P řestože se „efekt sn ěhov ě koule“, nabalující další další zahrani ění i domácí dluhy zrychloval, zahrani ění bank ě ři aniosmanská administrativanebilnapoplach.Osmanská říšesiužívalamimo řádnéobdobímíru aklidu,pevn ězakotvenápa řížskou mírovousmlouvou z roku 1856. V diplomatick ých kuloárech i mezi ministry Vysoké porty panoval optimismus a v íra hrani ěící se zbožným p řáním, že

¹⁰¹Blaisdell,D.C.: *c.d.*,s.39.

¹⁰²Clay,C.: *Gold for the Sultan* ...,tabulkyvdodatkuIaII.

zvyšující se vládní příjmy přehodnotí náklady na vedení státu a časem umožní ozdravit veřejné finance. Na obzoru se však vynořily nové nečekané výdaje, které tempo zadlužování ještě zrychlily. V roce 1866 vypuklo povstání na Krétě, které trvalo tři roky a jehož potlačení si vyžádalo značné finanční zdroje. Další náklady přinesla sultánova velká cesta po Evropě v roce 1867 a následné návštěvy členů evropských panovnických rodů v Istanbulu, například francouzské císařovny Eugénie nebo prince waleského, budoucího anglického krále Edwarda VII. Jelikož sechtělský evropský vzorům vyrovnat a hromit je, zahrnul Abdülâziz své hosty orientální mírou luxusu. Nejenžto dříve dříve byla tedy v roce 1869 sjednána další půjčka, jejímž kontraktorem se stala pařížská *Comptoir d'Escompte*.¹⁰³ Nominální hodnota půjčky 22.222.000 zlatých tureckých liber byla vysoká, ale do osmanské pokladnice putovala pouze polovina této částky, protože prodej akcií se pohyboval na úrovni pouhých 54%. Reálný roční úrok činil 11,5%.

V roce 1870 byla vypsána „železniční“ půjčka baronem de Hirsch, která měla sloužit kvýstavbě železnic na Balkáně, knížka dostal licenci od osmanské vlády a rok dříve. Emisní cena akcií půjčky v nominální hodnotě 34,8 milionů tureckých liber byla pouhých 32,1% a činila z ní nejméně výhodnou zahraniční půjčku osmanské vlády. Roční úrok činil 10%.

V roce 1871 byla kuhrazení úroků zahraničního dluhu zapotřebí další půjčka, kterou za relativně výhodných podmínek realizoval *Dent, Palmer and Company* a *Crédit Général Ottoman*. Akcie půjčky v nominální hodnotě 6,27 milionů tureckých liber se prodávaly za 73% srovnáním úrokem 8,5%. V následujícím roce *Crédit Général Ottoman* a *Banque Austro-Ottomane* zajistily půjčku v nominální hodnotě 12,3 milionů tureckých liber, jejíž akcie se prodávaly za 98,5% nominální hodnoty. Roční úrok činil 9,3%.

Rok 1873 sebou přinesl kromě krachu na vídeňské burze celkem čtyři zahraniční půjčky, z nichž byly realizovány pouze dvě. První půjčka měla nominální hodnotu 22.250.000 tureckých liber, druhá 30.556.000 liber a akcie obou půjček se prodávaly za 54% nominální hodnoty. Roční úrok první dosahoval 9,2%, druhé 11,5%.¹⁰⁴

Vrchol zahraničního zadlužování přinesl rok 1874, kdy Osmanská banka (BIO) vypsala půjčku v nejvyšší nominální hodnotě 41 milionů zlatých tureckých liber.¹⁰⁵ Emisní cena akcií

¹⁰³Raccagni, M.: *c.d.*, s. 353.

¹⁰⁴Owen, R.: *c.d.*, s. 104.

¹⁰⁵Blaisdell, D. C.: *c.d.*, s. 37.

byla 43,5 %, po odečtení provizí a pojištění osmanská vláda obdržela 16,6 milionu tureckých liber. Touto půjčkou byl dosažen konečný limit. Příjmy státní pokladny se sice zvyšovaly, ne však takovým tempem jako úroky zahraničního dluhu. V roce 1874 na splátky zahraničního dluhu padlo celých 55 % státního rozpočtu Osmanské říše, 12 milionů tureckých liber. Došlo k nevyhnutelnému.¹⁰⁶ Dne 6. října 1875 vyšlo v istanbulském tisku oznámení velkého vezíra Mahmuda Nedima Paši, že vzhledem ke deficitu státního rozpočtu ve výši 5.000.000 tureckých liber se osmanská vláda rozhodla vyplatit pouze polovinu sumy nutné ke splácení úroků a amortizace zahraničních půjček. Toto prohlášení se rovnalo formálnímu vyhlášení bankrotu, i když se ještě po celý zbytek roku osmanská administrativa snažila nalézt alternativní vyrovnání svěřiteli. Nedim Paša pak přesvědčoval reprezentanty Osmanské banky, že rozvoj exploatace tureckých zdrojů a rozvinutí infrastruktury a dopravní sítě povede během pěti let k finančnímu ozdravení Osmanské říše.¹⁰⁷ V roce 1876 však státní pokladna přestala vyplácet úroky úplně a zařadila se tak do dlouhé řady států, které v 19. století zkrachovaly – Rakousko (pětkrát), Španělsko (sedmkrát), Portugalsko (čtyřikrát), Nizozemsko, Tunis, Řecko (dvakrát), Rusko, všechna státy latinské Ameriky a státy Konfederace.¹⁰⁸

Celkem se za vlády sultána Abdülázize sjednalo jediná zahraniční půjčka v celkové nominální hodnotě 225,4 milionů zlatých tureckých liber. Společně se zahraničním dluhem 16,5 milionu, vytvořeným předchozím sultánem Abdülmecidem I. tvořil osmanský zahraniční dluh koncem roku 1875 celkově 241.000.000 tureckých liber, z čehož osmanská pokladnice obdržela pouhých 127.570.000 liber, tedy 52,7 %. Vysoká portálová mohla zpočátku požívat výhody konkurenčního prostředí získání výhodných podmínek pro půjčky, ale evropští finančníci později využívali její rostoucí potřebu popeněžení s jednováznými stále méně výhodných podmínek smluv. Poptávka po osmanských státních obligacích navíc záležela na řadě faktorů, které byly mimo jiné vysoké porty.¹⁰⁹

Pokud se zaměříme na využití zahraničních půjček, zjistíme, že na prostou většinu financí spolkla dluhová služba. Osmanská vláda vyplatila mezi léty 1854 a 1881¹¹⁰ celkem 94.000.000 liber svým zahraničním věřitelům, menší část (21.000.000 liber) jako amortizaci dluhu a větší část (73.000.000 liber) jako úrok. Pouhých 45.000.000 liber z nominální hodnoty 241.000.000

¹⁰⁶ Shaw, S.J.: *History of the Ottoman Empire*, II., s.159.

¹⁰⁷ Clay, Ch.: *The Financial Collapse of the Ottoman State*, Paris 1995, s.129.

¹⁰⁸ Owen, R.: *c.d.*, s.108-109.

¹⁰⁹ Tamtéž, s.104.

¹¹⁰ Což zahrnuje půjčky z let 1877 a 1879 – viz tabulka Owen, R.: *The Middle East*, ..., s.104.

liber zbylo na jiné účely. Větší část padla na správu říše, armádu, námořnictvo a vedení vojenských operací proti rebelům a Rusku. Nmalou částku spotřeboval sultánův opulentní životní styl, paláce a koně, a tak pouze malá část peněz byla použita ke klíčovému účelu, k rozvoji ekonomiky a sítě infrastruktury. Zahraniční půjčky byly též používány jako dlouhodobé „řešení“ vnitřního dluhu a krátkodobého úvěru u galatských bankéřů. Arménští a řečtí *saraffové*, kteří záletapůjčováním osmanské administrativě nahromadili obrovské bohatství, si začali budovat zámky a luxusní domy v Paříži a dálešic evropských metropolích a svůjkapitál sibilis sebou. ¹¹¹

Za jeden z hlavních kamenů úrazu tíživé hospodářské situace Osmanské říše lze považovat celkový přístup osmanské vládnoucí elity k řízení financí státu. Osmanský finanční trh se odvozoval od evropského, ale správa financí nikoliv. Až do šedesátých let neexistovala funkce ministra financí, jenž by připravoval návrh rozpočtu a hlídal míru státních výdajů, jak byloběžné v Evropě. Sumy se přidělovaly resortům povzájemné dohodě ministrů bezohledu a ministra financí, a docházelo k praxi zadlužování jednotlivých ministerstev na krátkodobý úrok během fiskálního roku, pokud přidělené zdroje nevystačily. Výběr daní probíhal nadále bezúčasti státu formou pronájmu výběru daní a ve vzdálených zemědělských oblastech měl stát pouze mlhavé představy o vybraných daních. Až do roku 1880 navíc neexistoval systém kontroly sultánových osobních výdajů, které byly v případě rozhořčených sultánů značné. Podle Blaisdella to byl právě snadný přístup k zahraničnímu kapitálu, jenž zabíjel snahu o razantní reformy systému. Namísto škrtnutí nákladů osmanští hodnostáři naslouchali evropským bankéřům, zvykli si odsouvat potíže do budoucna a věřili ve zvýšení příjmů ze zemědělství, obchodu a těžby. ¹¹²

3.4. Politický vývoj a vláda sultána Abdülâzize, Berlínský kongres

Větší část vlády sultána Abdülâzize byla o poznání klidnější než vláda jeho otce Mahmuda II. a bratra Abdülmecida I., pouze svýjmkou krétského povstání v letech 1866-69, které se podařilo úspěšně potlačit. Zato závěr sultánova panování uvrhl říši do hospodářského i politického chaosu. Konec jedné éry symbolizovala úmrtí dvou hlavních protagonistů tanzimátských reforem, Fuada Pašy v únoru 1869 a Aliho Pašy v září 1871. Zásadní ranou pro pozici reformistů v Osmanské říši byla vojenská porážka jejich západního vzoru, hrdého francouzského císaře Napoleona III. Politického vakuua po francouzské porážce využilo Rusko,

¹¹¹Tuncsiper, B.; Tay, A.; Bayramoglu, F.: *c.d.*, s. 9.

¹¹²Blaisdell, D. C.: *c.d.*, s. 35.

které vypovědělo omezení daná pařížskou mírovou smlouvou z roku 1856 a začalo opětovně militarizovat pobřeží Černého moře. Další válka mezi dvěma rivaly byla jen otázkou času. U sultána Abdülâzize, kterého nyní neměl kdo mírnit, se začaly projevat jeho autokratické a megalomanské sklony.¹¹³ K posílení své pozice se uchýlil k rychlé výměně velkovézírů a provinčních guvernérů, což vedlo k chaosu a anarchii a oslabení autority ústřední moci. Osmanská říše se ocitla v krizi, která začala jako krize vnitropolitická a změnila se opět na otázku mezinárodní.¹¹⁴

Kombinace sucha a záplav, jež postihla v letech 1873 a 1874 Anatólii, vyvolala katastrofální hladomor, vedoucí k vyhlazení stáda a sťahování obyvatel do měst. Hladomor snížil příjmy vlády z pozemkové daně, když je nejvíce potřebovala na úhradu pohledávek zahraničních věřitelů a ještě si vyžádal finanční pomoc vlády postiženým oblastem v úhrně výši 2 milionů tureckých liber.¹¹⁵ Krach na vídeňské burze v květnu 1873 znamenal počátek velké celosvětové krize ekonomiky a pro osmanskou vládu znesnadnil získání dalšího zahraničního úvěru.¹¹⁶ Porta sesnažila čelit hospodářské krizi vyšším daňovým zatížením bohatších balkánských oblastí, které nebyly zasaženy hladomorem. Výsledkem bylo povstání křesťanských rolníků v Bosně v červnu 1875 a povstání v Bulharsku v dubnu 1876, vedené pravoslavnými nacionalisty.¹¹⁷

Celkový hospodářský a politický chaos radikalizoval vnitropolitický vývoj v římo v Istanbulu, kde došlo květnu 1876 k vojenskému převratu. Sultán Abdülâziz byl svržen, aby byl o pár dní později nalezen za podezřelých okolností spod řezanými žilami napodlaže paláce Çırağan. Natrůn byl dosazen jeho bratr, labilní alkoholik Murat V., jenž byl na prostě neschopný vlády, a tak byl otříměsíce později také sesazen. Vystřídal ho jeho mladší bratr Abdülhamit II., který slíbil reformní vládu čimlado osmanské opozici, že vyhlásí ústavu.¹¹⁸

Mezitím na Balkáně osmanské nepravidelné sbory utopily bulharské povstání v krvi a do konfliktu na straně povstalců vstoupil knížectví Srbska a Černé Hory. Byly však rychle poraženy

¹¹³ Palmer, A.: *c.d.*, s. 148-149.

¹¹⁴ Harris, D. A.: *Diplomatic History of the Balkan Crisis, 1875-1878*. Stanford 1936.

¹¹⁵ Clay, Ch.: *The Financial Collapse ...*, s. 130.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 128-129. Krach na vídeňské burze znamenal konec mnoha bankovních domů v Istanbulu a znemožnil uskutečnění 50-timilionové půjčky, kterou měl získat Astro-Ottomane Banque v roce 1873. Vzhledem k závislosti *sarrafi* na evropském kapitálu bylo pro Vysokou oportunistické obtížné získat krátce do doby půjčky v Galatě; více Pamuk, S.: *The Ottoman Empire in the „Great Depression“ of 1873-1896*, Cambridge 1984, s. 107-118.

¹¹⁷ Stojanović, M.: *The Great Balkans, 1875-1878*. Cambridge 1938.

¹¹⁸ Gombár, E.: *Sultán Abdülhamit II. – despota čireformátor?*, Praha 1997, s. 99.

osmanskou armádou a od okupace Bělehradu zachránilo Srby pouze ruské ultimátum.¹¹⁹ Přes uzavření míru mezi válčícími stranami pokračoval ruský tlak, který vyústil v novou rusko-tureckou válku v letech 1877-78. Carská vojska nakonec zlomila osmanský ozbrojený odpor a postoupila až do lokality San Stefano, vzdálené šestikilometrů od Istanbulu. Nato tam iští Turci podepsali ponižující Sanstefanskou mírovou smlouvu, proti níž se okamžitě ohradilo Rakousko-Uhersko podporované Velkou Británií.¹²⁰

Východní otázka se měla opět projednávat na mírovém kongresu velmocí, svolaném německým kancléřem Bismarckem v červnu 1878 do Berlína. K hlavním závěrům kongresu patřil vznik bulharského knížectví a získání úplné samostatnosti Srbska, Černé Hory a Rumunska. Území Makedonie, Thrákie a Albánie zůstala pod správou Osmanské říše, nedošlo k vytvoření Velkého Bulharska, jak původně zamýšlela carská diplomacie. Rakousko-Uhersko dostalo oprávnění okupovat a spravovat Bosnu a Hercegovinu a udržovat posádky v Novopazarském sandžaku. Rusku připadla jižní Besarábie na Balkáně a Ardahan, Kars a Batumi na Kavkaze. Kromě toho musela Osmanská říše splácet Rusku válečné reparace v hodnotě 35 milionů tureckých liber.¹²¹ Územní ústupky byly slíbeny i Řecku, ale realizovaly se až v roce 1881. Ruskovyšlo vítězná válka pouze s minimálními zisky a po Berlínském kongresu vystoupilo ze Spolku tří císařů. Diplomatičkým vítězem se stala Velká Británie, jejíž mezinárodní prestiž stoupla.¹²²

Berlínského kongresu se účastnili i zástupci držitelů osmanských dluhopisů, kteří přesvědčili italského zástupce hraběte Contiho, aby vnesl otázku osmanských financí na plénum. Dne 11. června 1878 hrabě Conti v souladu se svým francouzským a britským kolegou přednesl prohlášení, doporučující osmanské vládě vytvoření mezinárodní komise odborníků v Istanbulu, jež by se zabývala nároků držitelů osmanských dluhopisů a radila Vysoké Portě, jak neefektivněji je uspokojovat. Přestože turecký delegát návrh smetl ze stolu, ruský a rakouský zástupce sním souhlasili, a tak se prohlášení stalo součástí oficiálního protokolu berlínského kongresu.¹²³ Toto

¹¹⁹Tamtéž, s. 100.

¹²⁰Pilát, J.: *Benjamin Disraeli*, Praha 1967, s. 191-192.

¹²¹Milgrim, M.R.: *An Overlooked Problem in Turkish-Russian Relations: The 1878 War Indemnity*, Cambridge 1978, s. 519-537. Rusko jako jediná evropská velmoc nevladnilo podíl na osmanském dluhu a díky své zástupci nemělo ani jině ekonomické prostředky, jak působit na Osmanskou říši. Proto využívalokaždoročníchosmanských potíží pro sestavování rozpočtu a vyvíjení tlaku na reparaci z roku 1878.

¹²²Medlicott, W.N.: *The Congress of Berlin and After*, London 1938; Anderson, M.S.: *c.d.*, 7. kapitola; Pilát, J.: *c.d.*, s. 193-194.

¹²³France Ministère des affaires étrangères: *Documents diplomatiques: Affaires d'Orient. Congrès de Berlin*, Paris 1878, s. 292. <http://www.archive.org/stream/documensdiplom20frangoog#page/n292/mode/1up>.

prohlášení je jedním z prvních ukázek rostoucího tlaku v řídící úna osmanskou vládu, který ot ři roky později vyvrcholil z řízením Správy osmanského veřejného dluhu, které se v ěnuje čtvrtá kapitola.

4. Zřízení Správy osmanského veřejného dluhu a evropské finanční pronikání (1881-1914)

4.1. Muharremový dekret 1881

Osmanská říše se nacházela v době největšího zániku osmanského státu. Vyhlášení bankrotu v roce 1875 vyvolalo bouřlivé protesty držitelů osmanských státních obligací, především v Anglii a Francii, odkud většina z nich pocházela. Věřitelé přes svou nejednotnost opakovaně hledali podporu uplatnění svých nároků u svých vlád a vyvíjeli tlak i na osmanskou administrativu, leč neúspěšně. Vypuknutí rusko-turecké války v roce 1877 další jednání o budoucnosti osmanských dluhopisů definitivně zmrazilo. Jakmile bylo jasné, že Rusko válku vyhraje, zvýšila se i aktivita sdružení věřitelů. Lord Salisbury, nový britský ministr zahraničí, byl k upřesnění nabádán, aby lovoval za zájmy držitelů dluhopisů na jakémkoliv kongresu velmocí, který by se konal v blízké době. Na druhé straně kanálu La Manche dostali věřitelé slib od francouzského ministra zahraničí Waddingtona, že jejich nároky přednesou francouzští delegáti, pokud by se měl sejít mezinárodní kongres velmocí.¹²⁴ Je patrné, že mezi majiteli dluhopisů patřily velmi vlivné osobnosti tehdejší Velké Británie a Francie, které nešly jednoduše ignorovat.

Delegace věřitelů se zúčastnila berlínského kongresu, kde jejich nároky podpořily všechny velmoci a doporučily osmanské vládě zřízení mezinárodní komise, dohlížející na vyrovnání dluhu. Do článku XI smlouvy se jim navíc podařilo propašovat podmínku, že vyplácení válečných kontribucí Rusku neovlivní negativně splácení pohledávek.¹²⁵ Osmanská vláda zvolila taktiku zdržování a oddalování, proto že odbankrotu v roce 1875 nemusela řešit každoroční břemeno splátek dluhu a navíc se obávala zahraniční kontroly v jakékoli podobě. Po námořní demonstraci britských válečných lodí nedaleko Dardanel v říjnu 1879 a novém státním bankrotu ve stejném roce však bylo čím dál jasnější, že konečné vyřešení otázky dluhu je nevyhnutelné. Jelikož nemohla vláda v tomto období financovat své výdaje dalšími zahraničními půjčkami, uchýlila se opět k emitování bankovek. V těchto emisích během tří let vydala *kaim* v hodnotě 18 milionů tureckých liber a znehodnotila papírové peníze téměř o 65%. V listopadu 1879 podepsala Vysoká porta vyrovnání smísními věřiteli nazvané *Rüstümü Sitte*, jež mělo

¹²⁴Blaisdell, D.C.: *c.d.*, s. 84.

¹²⁵Tamtéž, s. 85.

dosáhnout splácení 1.100.000 tureckých liber ročně po dobu deseti let.¹²⁶ Galatskými bankéři, na kterých byla Porta závislá od bankrotu v roce 1875, na tuto dobu přenechal výnosy z mnoha spotřebních daní a státních monopolů. Tato smlouva z výhodňujících domácích věřitelů vyvolala řadu protestů ze strany zahraničních věřitelů a vedla i k zapojení zahraničních misí velmocí. Nakonec byli představitelé zahraničních držitelů osmanských dluhopisů v říjnu 1880 pozváni k sérii schůzek, které vedly ke konečnému řešení osmanského zahraničního dluhu deklarovaného vsultánově *Muharremovédekretu* z 23. listopadu 1881.¹²⁷

Tento dokument, pojmenovaný podle měsíce islámského kalendáře, v němž byl vydán, je z právního hlediska unikátní mezi sultánovými dekrety, jelikož není jednostranným dokumentem, nýbrž bilaterální smlouvou mezi sultánem a jeho věřiteli. Obsahoval dvacet jedna článků, které se týkaly redukce a restrukturalizace osmanského dluhu, ustavení mezinárodní kontroly nad osmanským dluhem a podmínek jeho splácení. Muharremovův dekret dále rušil dekret *Rüstumu Sitte*, protožesloužil zahraničním věřitelům snížit dluh jeden.¹²⁸

Celková zahraniční zadluženost osmanského státu k datu vydání dekretu byla v číslená 211.769.000 tureckých liber a po dlouhotrvajících diskuzích byla snížena na konečných 116.135.000 tureckých liber, tedy téměř o polovinu. Držitelé dluhopisů chtěli dosáhnout co nejnižšího snížení, osmanská vláda se stejnou měrou snažila dosáhnout nejvyšší možné redukce dluhu. Tato kompromisní částka se rovnala přibližně sumě, kterou osmanská vláda vskutečnosti v průběhu let obdržela. Roční úrok byl drasticky snížen z 12,9 milionu tureckých liber na 1,46 milionu, který reprezentoval 1% úrokovou míru s možností navýšit ji až na 4%, zapřepokladu, že se zvýší výnos státního dluhu. Amortizace probíhala podle závazného plánu, který zahraniční půjčky rozdělil do čtyř skupin (A, B, C, D) podle poměrné míry pojištění. První byly amortizovány půjčky ve skupině A, po nich půjčky ze skupiny B, a tak dále. Stranou těchto půjček stál vnitřní dluh galatských bankéřů ve výši 8,17 milionu zlatých tureckých liber, jehož roční dluhová služba a amortizace se snížila oproti *Rüstumu Sitte* z 1,1 milionu tureckých liber na 590.000 tureckých liber. Mimo série půjček A-D je třeba zmínit ještě tzv. *Lots Turcs*, půjčky určené k výstavbě železnic a dále založený dluh, který činil 19 milionů tureckých liber.¹²⁹

¹²⁶Saygili, A.T.: *c.d.*, s.155-156.

¹²⁷Turkey.Laws, statutes, etc.: *Decret imperial rendule 28 mouharrem 1299 (soit le 8/20 Décembre 1881) reglant leservicedela Dette Publique Consolidéedel'Empire Ottoman*, 1888.

¹²⁸Saygili, A.T.: *c.d.*, s.155-156; Turkey.Laws, statutes, etc.: *c.d.*, Annexe VI., článek VI, s.86.

¹²⁹Issawi, Ch.: *The economic history of Turkey* ..., s.362.

Nejdůležitějším důsledkem Muharremového dekretu bylo vytvoření Správy osmanského veřejného dluhu (*Düyunu Umumiye-i Osmaniye İdaresi*), které Vysoká porta svěřila kužívání některé zdroje státních příjmů. Patřily mezi ně kolkovné, daň z lihu, daň z rybolovu, daň ze žvýkacího tabáku, daň z *tömbeki* (tabák do vodních dýmek), daň z hedvábí některých provincií, bulharský roční tribut, příjmy východní Rumélie, část příjmů Kypru, dále solné a tabákové monopoly a mnoho nepřímých daní. Správa ovládala přibližně třetinu osmanských státních příjmů. Formálně podléhala osmanské vládě a tvořila její součást, i když byla nezávislým orgánem hájícím zájmy zahraničních věřitelů. Ačkoliv její zřízení bylo nebyvalým zásahem do suverenity osmanského státu, ve skutečnosti se jednalo o kompromisní řešení, jež mělo zabránit naplnění ustanovení Berlínského kongresu. Namísto politické mezinárodní komise, doníž by své zástupce jmenovaly jednotlivé evropské mocnosti, Správa podléhala sultánovi a delegáti byli voleni samotnými držiteli dluhopisů.¹³⁰

V čele tohoto vysoce efektivního byrokratického aparátu s 5500 zaměstnanci stála *Rada správy osmanského dluhu*,¹³¹ které tvořili sedm zástupců. Britský delegát reprezentoval britské a holandské věřitele, svého zástupcem měl Francie, Německo, Rakousko-Uhersko a Itálie. Šestý byl zástupce galatských bankéřů, poslední zastupoval Osmanskou banku. Nominace evropských zmocněnců musela být nejprve konzultována s osmanskými velvyslanci v Londýně, Paříži, Berlíně, Vídni a Římě, nominace posledních dvou musela být oznámena osmanskému ministru financí. Člen Rady Správy osmanského dluhu nesměl vykonávat jinou funkci v osmanské vládě ani zastávat vojenskou, konzulární či diplomatickou pozici v zastupitelských úřadech cizí vlády v Osmanské říši. Zástupci věřitelů se volili na dobu pěti let a poté mohli být znovu zvoleni. Členové rady svého hostědu volili prezidenta; v této funkci se většinou řídali francouzský a britský zástupce, kteří reprezentovali nejvíce držitelů osmanských obligací.

Osmanská vláda měla na první pohled nezanedbatelnou možnost kontroly nad Správou osmanského dluhu, protože jí dekret přiznával právo dohlížet nad její činností pomocí akreditovaných kontrolorů a komisaře. Komisařem měl být častník každého zasedání a jednání Rady a kontroloři měli právo nahlížet do jejích knih, dokumentů a účtů. Dekret jim však výslovně znemožňoval jakkoliv zasahovat do její činnosti, takže si snimi Evropané nemuseli dělat příliš těžkou hlavu. Nejvíce osmanskou vládu omezoval XX. článek Muharremového dekretu,¹³² který

¹³⁰Turkey. Laws, statutes, etc.: *Decret imperial* ..., s. 5-6.

¹³¹Tamtéž, s. 25-31.

¹³²Tamtéž, s. 34-35.

ji po p řišťích čtyřicet let udržoval vposlušnosti. Vp řípadě zrušení platnosti stávajících dohod navracel článek v ěřitelům veškerá práva, jakási dohodlivp ůvodních kontraktech. Vysoká porta se navíc obávala, že by sou ěasný vzor zahrani ěního zasahování vyst řídala ještě ě horší forma evropského ovládní, jakounavrhovalberlínský kong res.¹³³ P řesvšechnaformální omezení, která byladosmlouvy zanesenajakoúlitbatradi ění, „turecké hrdosti“, stála Správa osmanského dluhu nap ůlicesty mezi ěistěsoukromou finan ění kontrolou a oficiální finan ění kontrolou evropských zemí.

4.2. Politický a vn ěřní vývoj Osmanské říše (1881-1914)

Sultán Abdůlhamit II. posv ěmná stupunatr ůnpomalých kr ů ěcích upevn ěoval svou moc a když se cítil dostate ěně silný, zbavil se hnutí mladoosman ů, pozastavil ěinnost ústavy z roku 1876 a poslal do exilu a následn ě nechal zavraždit vlivného velkovezíra Midhata Pa řu. Byl to poslední neomezen ě vládoucí osmanský sultán. Abdůlhamit proslul chro ěnickou obavou o sv ůj život, kv ůlikter ěbylazajehovlády omezenapráva osmanský ě ěob ěan ůavytvo řenamocná tajná policie, likvidující domn ělé ěiskute ěné konspirátorské bu űky. Sultán se p řest ěhoval do strohého paláce Yildiz, který ležel mimo dosah lodních d ěla řídil odtud ze své pracovny svou rozsáhlou říší. Na rozdíl od svého otce Abdůlmecida I. a strýc ě Abdůl ězize neruinoval státní pokladnu výstřednostmi, naopak žil téměř asketicky. Pot ě co byl sv ědkem neúsp ěchu pro západních liberálních reforem, za ěalklástv ětšíd ůraznatradi ění islámský charakter říše a op ět používá titul chalífy. Panislamismus se m ěl stát novým pojítkem obyvatel říše, která v nedávných válkách ztratila velkou ěást p řevážně k řestánských provincií. P řes jeho ned ůvěru ve vroepeizaci ění rysy *tanzímátské* ěry reformy za jeho vlády pokračovaly rychlým tempem. Cílem byla centralizovaná a modernizovaná Osmanská říše se vzd ělaným byrokratickým aparátem a silnou armádou.¹³⁴

Abdůlhamit se zam ěřil na reformu školství a p řivedl do praxe t řístupný systém vzd ělání, který dosud existoval pouze napapí ře. Vznikla řada specializovaných akademií a v roce 1900 byla znovu otev řena Osmanská univerzita v Istanbulu. Zvýšení obecn ě vzd ělanosti vychovalo mladou generaci vzd ělaných ůředníků, d ůstojníků a publicist ů, která o n ěkolik desetiletí pozd ěji svrhlasultán ův autokratický režim.¹³⁵

¹³³Blaisdell, D.C.: *c.d.*, s.100.

¹³⁴Gombár, E.: *Sultán Abdůlhamit II. ...*; Lewis, B.: *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1961, s.178; Shaw, S. J.: *History of the Ottoman ... II.*, s.212; Palmer, A.: *c.d.*, 144.

¹³⁵Ahmad, F.: *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford 1969., s.43-48.

K dalším reformám hamidovské éry patřil všeobecný rozvoj komunikací. Telegrafní síť dosáhla do každého osmanského města a jen v letech 1882–1904 se prodloužila dvakrát.¹³⁶ Za vlády Abdülhamida byla v Osmanské říši postavena souvislá železniční síť, spojující hlavní centra státu. Měla jednoznačný hospodářský význam, ale přitom její výstavba se příliš řítila hlavně z kaspektů vojensko-strategickým.¹³⁷ V počáteční fázi převažovala dostavba železniční sítě na Balkáně, kterou korunoval příjezd prvního Orient Expressu z Paříže v roce 1888. Později, když došlo k většímu osmansko-německému sblížení, následovala stavba Anatolské dráhy v devadesátých letech a od přelomu století proslulé Bagdádské dráhy, která plánovala účinně spojit Berlín s Bagdádem.¹³⁸ Od devadesátých let stavěly železniční sítě v Levantě také Francouzi.

Vnitřní vývoj Osmanské říše v tomto období s sebou přinesl vznik Arménské otázky,¹³⁹ revoltu na Kréte a zvyšující se protikřesťanské nálady mezimuslimskou většinou obyvatelstva. Po prohrané válce s Ruskem se velký počet muslimů na Balkáně ocitl pod nadvládou nových křesťanských států a řada z nich se stala nemehodlala smířit. V letech 1878–1897 přišlo do Osmanské říše přes milion muslimských uprchlíků, kteří vyvolávali sociální a protikřesťanské napětí. V tomto ovzduší začali Arméni, kteří tvořili 6,5 % obyvatel Osmanské říše, ztrácet svá privilegia v osmanské administrativě a začal se u nich projevovat moderní arménský nacionalismus. V devadesátých letech došlo k prvním z řady povstání a následných masakrů Arménů ve východo-anatolských provinciích, které vyvolaly bouřlivou evropskou veřejnost. Přestože se osmanským jednotkám podařilo ve východních provinciích nastolit pořádek, situace zde zůstávala napjatá.¹⁴⁰ V roce 1896 vypuklo panhelénské povstání na Kréte a vedlo dokonce v řecko-turecké válce, v níž bylo Řecko rychle poraženo. Kréta se navzdory tomu dostal a pod mezinárodní dohled a definitivně se po první balkánské válce v roce 1913 připojila k pevninskému Řecku.

¹³⁶Shaw, S.J.: *History of the Ottoman Empire*, II., s. 228.

¹³⁷Gombár, E.: *Moderní dějiny*, s. 280–281.

¹³⁸Henderson, W.O.: *German Economic Penetration in the Middle East, 1870–1914*, Bristol 1948, s. 54–56; Earle, E.M.: *Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railroad*, New York 1923; Chapman, M.: *Great Britain and the Bagdad Railway, 1888–1914*, Northampton 1948; Wolf, J.B.: *The Diplomatic History of the Baghdad Railroad*, Missouri 1936.

¹³⁹Shaw, S.J.: *History of the Ottoman Empire*, II., s. 188.

¹⁴⁰Sarkissian, O.: *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana 1938; Langer, W.L.: *The Diplomacy of Imperialism*, New York 1956, s. 145–166, 321–350; Nalbandian, L.: *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley 1963; Uras, E.: *The Armenians in History and the Armenian Question*, Istanbul 1988; Gürün, K.: *Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, London 1985.

Autokratická vláda sultána vedla koncem 19. století ke vzniknutí několika opozičních skupin inspirovaných liberalismem a konstitucionalismem Mladých Osmanů, z nichž nejvýznamnější byli Mladoturci (*Jeune Turcs*). V roce 1908 se vzbouřili mladoturečtí důstojníci druhého a třetího armádního sboru v Makedonii a vyhlásili ústavu.¹⁴¹ Když se dala armáda na pochod k Istanbulu, sultán kapituloval a v červenci 1908 sám vyhlásil obnovení ústavy. V dubnu 1909 sice proti vládě mladoturků vypuklo povstání vedené nespokojenými konzervativními vrstvami obyvatel, ale bylo rychle potlačeno. Sultánovo zapojení do povstání vedlo k jeho sesazení 27. dubna 1909; nahradil ho jeho mladší bratr Mehmet V. Rešat, který byl pouhou loutkou v rukou mladoturků.¹⁴² Vnitřní stabilizací říše v konstituční stát neumožnili osmanské vládně její sousedé.¹⁴³ Itálie vyhlásila v roce 1911 Turecku válku a obsadila provincie Tripolsko a Kyrenaiku a souostroví Dodekanésos¹⁴⁴ a v letech 1912-1913 vypukly Balkánské války, které Osmanskou říši připravily o většinu území na poloostrově.¹⁴⁵ V červnu 1913 se moci v Turecku chopil „mladoturecký triumvirát“ Envera Paši, Taláta Paši a Cemala Paši, který zavedl vojenskou diktaturu. Orok později zatáhli „triumvirové“ Osmanskou říši do první světové války na straně centrálních velmocí a tím rozhodli o jejím konci.¹⁴⁶

Zahraniční politika Osmanské říše po Berlínském kongresu se již dále nemohla spoléhat ani na Francii, ani na Británii. Británie pomalu opouštěla politiku zachování územní celistvosti Osmanské říše (*Integrity of Turkey*), kterou prosazovala půl století a začala si brát svůj díl z „dědictví nemocného muže na Bosporu“. V červnu 1878 podepsala s osmanskou vládou kyperskou konvenci, díky níž de facto ovládla Kypr, a v roce 1882 okupovala Egypt pod záminkou udržení pořádku.¹⁴⁷ Francie pro změnu v roce 1881 anektovala Tunis. Sultán začal hledat novou zahraničněpolitickou orientaci, zeměapartnera našel v Německu, jediné evropské velmoci, která dosud neokupovala nebo se nesnažila okupovat část osmanského území. V roce 1882 dorazila do Istanbulu německá vojenská mise vedená plukovníkem Von der Goltzem, jejímž úkolem bylo provést reorganizaci osmanské armády. Německé firmy dostávaly obří vojenské zakázky, například přezbrojení celé armády na opakovací pušky Mauser. Sbližování obou zemí pokračovalo za vlády císaře Viléma II., který podnikl dvě návštěvy Osmanské říše

¹⁴¹Zürcher, E.J.: *Turkey: A Modern History*, London 2004, s. 93-106.

¹⁴²Více Ahmed, F.: *The Young Turks*, Oxford 1969.

¹⁴³Palmer, A.: *c.d.*, s. 225.

¹⁴⁴Childs, T.W.: *Italo-Turkish Diplomacy and the War over Libya, 1911-1912*, Leiden 1990.

¹⁴⁵Helmreich, E.C.: *The Diplomacy of the Balkan Wars*, Cambridge 1938.

¹⁴⁶Taylor, A.P.: *The Struggle for Mastery* ..., s. 533-540.

¹⁴⁷Anderson, M.S.: *The Eastern* ..., s. 244-251.

apodporoval projekt výstavby Anatolské a Bagdádské dráhy. Německý podíl zahraničních investic v Turecku zaznamenal mezi léty 1888-1896 rapidní růst z 1 % na 25 % a předstihl britský podíl, který se neustále zmenšoval. Antagonismus britsko-ruský měl být ve Východní otázce brzy vystředán antagonismem britsko-německým.¹⁴⁸

4.3. Správa osmanského dluhu se ujímá své role (1881-1914)

Dne 1. ledna 1882 vstoupila v Osmanské říši v činnost Správa osmanského veřejného dluhu, přesně podle ustanovení Muharremového dekretu. Stala se v celice efektivním nástrojem výběru veřejných daní, mnohem efektivnější než kdy byla osmanská vláda. Naprostou většinu jejích zaměstnanců tvořili osmaňští poddaní a z větší části muslimové; v roce 1886 měla Správa pro srovnání 3040 zaměstnanců, z toho 2719 byli muslimové, 266 křesťané a 55 Evropané. V roce 1901 měla 4843 zaměstnanců, 4471 muslimů, 317 místních křesťanů a 55 Evropanů. V roce 1915 už měla 5278 zaměstnanců a 720 kancelářských úředníků. Účinnost vybraných daní působila po celé Osmanské říši.¹⁴⁹ Raději se navíc podařilo vymýt díky adekvátním a pravidelně vypláceným mzdám v řadách svých zaměstnanců tradiční blízkovýchodní neduh – korupci. Ukázalo se, že provedení evropských odborníků mohou Turci vytvořit čestný a výkonný byrokratický aparát, jak již před správou osmanského veřejného dluhu dokázala *Správa šesti nepřírodních daní*, na jejíž činnost Správa navázala.¹⁵⁰

Nyní se blíže seznámíme s příjmy země, jejichž správou a výběrem byla Radapověřena. Nejlukrativnější byl bezpochyby solný monopol. Osmanská říše těžila zejména z bohatství zásob soli a Správa toho dokázala náležitě využít. Výnos solné daně v roce 1882 činil 635.000 tureckých liber a stabilně rostl. V roce 1914 již monopol vynášel ročně 1,1 milionu tureckých liber. Podíl na tom měly zásahy evropských odborníků, kteří zvýšili domácí spotřebu soli podporou odvětví závislých (rybářský průmysl, pestování oliv) i exportem soli na indický trh. Velký vliv na zvýšení příjmů měl i tlak Rady na Portu, aby důrazně zakročila proti pašerákům soli, hlavně napobřeží Černého moře.¹⁵¹

¹⁴⁸Durman, K.: *Blízký Východ ve světové politice 1918-1956*, Praha 1966, s. 26-31; Skřivan, A., Krivský, P.: *Opožděná expanze*, Praha 1977, s. 104-108; Hlaváček, M.: *Podivná aliance*, Praha 1987, s. 134-136.

¹⁴⁹Blaisdell, D.C.: *c.d.*, s. 118.

¹⁵⁰Více DuVelay: *c.d.*, s. 405-412. *Správa šesti nepřírodních daní* byla administrativní orgán pod vedením Sira Hamiltona Langa, který spravoval šest nepřírodních daní a výnosů, které připadly galatským bankéřům na základě dekretu *Rüstümü Sitte* z 10. listopadu 1879. Byly to právní úspěšně vytvořené organizace, které podnítily závislé evropské věřitelů a uspíšily vydání Muharremového dekretu.

¹⁵¹Tamtéž, s. 177, 318.

Stejně energicky postupovala Rada při podpoře osmanského hedvábného průmyslu. Mouharremový dekret jí sice svěřil pouze výnos z hedvábí v oblastech přiéléhajících Istanbulu, Edirne, Bursa a Samsunu, ale její aktivita měla pozitivní dopad na území celé říše. Do výroby zaváděly nejmodernější postupy a v roce 1888 byl v Bursa otevřen institut hedvábnictví, který během dvaceti let poskytl zdarma vzdělání tisícovce studentů ze všech částí říše, což vyvolalo v Osmanské říši hedvábný boom. Jen v letech 1890 až 1910 bylo vyzasaeno šedesát milionů morušovníků a vzniklo mnoho průřádelen hedvábí. Daň z hedvábí na území spravovaném Radou vzrostla ze 17.000 tureckých liber v roce 1882 na 25.000 v roce 1907.¹⁵²

Další daní postoupenou mezinárodní kontrole bylo kolokovné – příjmy z kolů, kterými musely být opatřeny všechny smlouvy mezi jednotlivci, dluhopisy a akcie nově vzniklých společností. Lukrativnost kolokovného však omezoval zavedený blízkovýchodní zvyk sjednávání smlouvy ústně (na dané slovo). Nestabilita Osmanské říše také značně omezovala větší nárust nových společností. Přes tyto překážky seroční výnos z kolokovného zvýšil z 140.000 tureckých liber v roce 1882 na 240.000 v roce 1902.

Do pravomoci Správy osmanského dluhu spadala rovněž daň z prodeje alkoholu. Provázely ji ale značné legislativní omezení ze strany státu. Místní producenti vína, piva a jiných druhů alkoholu byli diskriminováni vládou, která od nich požadovala 15 % daň, zatímco od zahraničních dovozců vybírala daň o polovinu nižší (8%). Raděšenepodařilo se vědětPortuo výhodnosti změny zákonů ve prospěch místních producentů. Výnos z daně z alkoholu vzrostl z 178.000 tureckých liber v roce 1882 na 278.000 v roce 1902. Daň z rybolovu se ve stejném období zvýšila o polovinu, z 23.000 tureckých liber na 50.000.

Mezi nejlukrativnější osmanské příjmy, jež Správa ovládala, patřil tabákový monopol. Na rozdíl od solného monopolu se Správa rozhodla, že ho nebude řídit přímo, ale pronajme výběr daní z tabáku *Société de la Régie Cointéresée des Tabacs de l'Empire Ottoman*, za kterou stála vídeňská *Crédit Anstalt*, berlínský bankéř Gerson von Bleichröder a Osmanská banka. Na základě smlouvy, uzavřené v květnu 1883 mezi zástupci Porty, Správy osmanského dluhu a zástupci banky se Správa tabákového monopolu zaručil poplatek 750.000 tureckých liber a podíl na zisku vzdala.

K dalším příjmům Správy patřila část výnosů z Kypru, který byl od roku 1878 okupován Brity. Až do roku 1890 vyplácela britská administrativa Radě 130.000 tureckých liber ročně, ale

¹⁵²Blaisdell, D.C.: *c.d.*, s. 110-111.

poté byla po dohodě s osmanskou vládou roční splátka snížena na 102.500 liber, která více odpovídala realitě a možnostem chudého a dlouhá léta zanedbávaného Království.

Daně, kterými měla odvádět východní Rumélie, byly stanoveny na 240.000 tureckých liber ročně, ale na základě zdoluhavých jednání, trvajících patnáct let, se postupně snížily až na 130.000 liber a byly navíc vypláceny značně nepravidelně. Na osmanském dluhu se měla podle Berlínského kongresu podílet i odtržená území Bulharska, Srbska, Černé Hory a podle konvence z roku 1881 i Řecko. Žádná z těchto zemí však k placení podílu na osmanském dluhu nepřistoupila a zdá se že neexistovala v úmyslu ani u velmocí ani u osmanské vlády tyto platby vynutit.¹⁵³

Celková částka, kterou Správa vybrala, se pohybovala od 2.339.750 tureckých liber v roce 1882 až k 2,5 milionu liber v době vyhlášení Dodatkového dekretu v roce 1903. V roce 1907 činily celkové výnosy již 3 miliony liber a před první světovou válkou dokonce 4,5 milionu tureckých liber. Jak je patrné, příjmy získané působením Správy osmanského dluhu se během třiceti let existence této organizace téměř zdvojnásobily. Objem těchto peněz pokrýval kromě let 1887 a 1888 platbu úroku i amortizaci redukovaného osmanského dluhu. V letech 1888-1902 činil součet kladných zůstatků přes milion tureckých liber. Podle podmínek Muharremova dekretu měly být přebytek příjmů Správy použit ke zvýšení roční úrokové míry dluhu až do výše 4%. Toto opatření vyvolávalo konflikt zájmů mezi Správou a osmanskou vládou, protože vláda nemohla použít zvýšené příjmy k rychlejšímu uvažování dluhu, naopak nárůst úroků zvyšoval cenu osmanských dluhopisů na burze a prodražil tak amortizaci. Muharremový dekret navíc Portu zavazoval, aby Správa asistovala nákladnými opatřeními (například patřily proti pašerákům) na zvýšení výnosů z daní, z nichž sama nic neměla. Tento rozpor vyřešil až dodatek k Muharremovu dekretu ze září 1903, který stanovil maximální sumu určenou ke splácení osmanského dluhu před rokem 1881 na 2.157.000 tureckých liber. Jakýkoliv přebytek výnosů svěřených státním příjmům se měl rozdělit v poměru 25:75 mezi osmanskou vládu a Správu osmanského dluhu.¹⁵⁴

Rada Správy osmanského dluhu si v průběhu několika let upevnila svou pozici důležitým ekonomickým faktorem v Turecku a během několika let získala další práva a povinnosti. Porocem v roce 1888 stála především za obrovským rozvojem železnic v Osmanské říši. Bankrot v roce 1875

¹⁵³Blaisdell, D.C.: *c.d.*, s. 115-116.

¹⁵⁴Owen, R.: *c.d.*, s. 194; Issawi, Ch.: *The economic history of Turkey* ..., s. 362.

otřásl do základů důvěrou západních podnikatelů v osmanskou vládu, a tak se proud investic zastavil, což mělo dopad na výstavbu železniční sítě. Založení spolehlivé a efektivní organizace pod vedením Evropanů obnovilo důvěru západních investorů v možnosti osmanské ekonomiky a resuscitovalo starý plán osmanských vládců, kteří věřili, že klíč k odstranění chudoby je jejich říše vede přes rozvoj železnic. Zlepšení infrastruktury a zkrácení vzdáleností mělo podpořit i obranyschopnost impéria v případných válkách. Během rusko-turecké války v letech 1877-78 polovina osmanské armády nezasáhla do bojů jen proto, že byla dislokována v arabských oblastech říše a nebylo jak ji včas přesunout na frontu.¹⁵⁵ Železnice se stala prostředkem evropského imperialismu, zvýšeného ekonomického pronikání znesvářených velmocí do hloubi Osmanské říše. Hlavním stimulem k výstavbě železnic byly kilometrové záruky. Vysoká Porta platila průměrně 15.000 franků (přibližně 670 tureckých liber) za jeden kilometr dráhy a poskytovala i doplňkové koncese, například na těžbu surovin do vzdálenosti několika km od trati. Právě v tomto momentu Správa obdržela novou funkci a nadřazená císaři Abdulhamidu II., která ještě více posílila její vliv. Na základě koncese ze září 1888 na výstavbu železnice z Haydarpaşı do Ankarý pověřila osmanská vláda Správu výborem a vyplácením kilometrových záruk. V budoucnu přejímala Rada tuto funkci v téměř každé železniční koncesi udělené osmanskou vládou. Správa měla vystupovat jako nezávislý prostředník mezi Vysokou Portou a evropskými bankéři, ale v četných sporech mezi vládou a koncesionáři často horlivě hájila evropskou stranu. Nemůžeme se tomu příliš divit, členové Rady osmanského dluhu pravidelně zasedali ve správních radách evropských železničních společností, které podnikaly v Osmanské říši.¹⁵⁶ Prestiž Správy v Evropě rostla a shoda jejích zájmů se zájmy evropských bank a železničních společností postavila osmanskou vládu do velice nevýhodné pozice při jednání s evropskými investory.

Další rozšíření vlivu Správy přinesla pomoc při získávání nových zahraničních půjček. Stejně jako v případě zajišťování kilometrových garancí dostala Rada funkci při výběru daní k vyplácení úroků a dluhové služby.¹⁵⁷ Vzhledem k tomu, že dvě třetiny všech investic v Osmanské říši v tomto období putovaly na stavbu dráhy, zahraniční půjčky byly s železnicí silně spojeny. V této době setěžná čně rozšířil bankovní sektor vsultánově říši, v roce 1888 na osmanský trh vstoupila silná Deutsche Bank a rakousko-francouzská Banque de Salonique. Počátkem 20. století tento trend ještě zesílil; v roce 1899 vznikla Deutsche Palästina Bank, v roce

¹⁵⁵Gombár, E.: *Moderní dějiny...*, s. 281.

¹⁵⁶Blaisdell, D.C.: *c.d.*, s. 129-143.

¹⁵⁷Tamtéž, s. 147-149.

1904 Wiener Bankverein, roku 1905 Deutsche Orient Bank a v roce 1909 britská National Bank of Turkey, francouzská Société Nationale a Anglo-French Trading Corporation.¹⁵⁸ P  es rostoucí rivalitu mezi evropskými národními státy se evropské bankovní domy dokázaly pozoruhodně sjednotit a spolupracovat spolu se Správou proti osmanské vládě, pokud žádala o zahraniční půjčku.

Vláda sultána Abdülhamida II. se poměrně dlouhou dobu podruhé bankrotu vystřihala zahraničního zadlužování a snažila se splácet starý restrukturalizovaný dluh. Nicméně v roce 1886 se půjčky obnovily, především kvůli chronickému schodku rozpočtu. V letech 1886–1906 si osmanská vláda půjčila 120 milionů zlatých tureckých liber v sedmnácti různých půjčkách.¹⁵⁹ Především díky evropské kontrole značné části osmanské ekonomiky byla důvěra v osmanské dluhopisy vysoká. Vysoká Porta obdržela 90 % nominální hodnoty půjček, 108 milionů tureckých liber, což byla relativně značná částka alespoň v srovnání s půjčkami v době sultána Abdülázize. Mladoturecký režim si pak mezi lety 1908–1914 vypůjčil 46 milionů tureckých liber nominální hodnoty v devíti různých půjčkách. Obdržel celkem 39 milionů tureckých liber, tedy 85 % nominální hodnoty. Správa osmanského dluhu se spolupodílela nejméně na deseti třechto nových půjčkách, a tuž pomocí vyjednávání lepších podmínek úvěru nebo výběrem daní určených k amortizaci nového dluhu.¹⁶⁰

Daleko nejzákladnější funkcí mimoreme Muharremovéhodekretu, kterou Správa řídila, byl výběr daňové řídky p roce 1907. V Osmanské říši stále platily konvence z let 1861–62, které stanovily dovozní clo na 8%. Jejich platnost sice během osmdesátých let vypršela, ale nové smlouvy nebyly evropskými velmocemi ratifikovány, tudíž staré zůstaly v platnosti. Pokaždě když se Porta pokusila zvýšit dovozní clo, dostalo se jí strohé odmítnutí. Nakonec v obchodní smlouvě uzavřené se šesti evropskými velmocemi v dubnu 1907 se dovozní clo Osmanské říše zvýšilo z 8 % na 11 %. Smlouva předcházela zdlouhavá jednání, jež se týkala makedonské otázky.¹⁶¹ Celní tarify navýšil o tři procentní daňovou řídku pouze pod podmínkou, že na její

¹⁵⁸Gombár, E.: *Moderní dějiny...*, s. 288; Kent, M.: *Agent of Empire? The National Bank of Turkey and British Foreign Policy*, Cambridge 1975, s. 367–389.

¹⁵⁹Owen, R.: *c.d.*, s. 195.

¹⁶⁰Tamtěz, s. 196.

¹⁶¹Gombár, E.: *Moderní dějiny...*, s. 293–294; Skřivan, A.: *Císařská politika: Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906–1914*, Praha 1996, s. 33–48; Anderson, M. S.: *The Eastern ...*, s. 268–274; Dakin, D.: *The Greek Struggle in Macedonia, 1897–1913*, Salonica 1966. Makedonská otázka datuje minimálně od Sanstefanského míru a Berlínského kongresu v roce 1878, na kterém sultán formálně souhlasil se zavedením reformy k zlepšení situace. Osmanská Makedonie se skládala z viljetů Solun, Kosova a Monastiru a panovala zde neobyčejně komplikovaná náboženská situace, obrovská korupce a neúctivost k mocím. Zásadní vlivy považovalo Rakousko-Uhersko, Rusko, sousední země Srbsko, Řecko a Bulharsko sledovaly v Makedonii své

výběr a distribuci dohlédne Správa osmanského dluhu a bude použita výhradně na financování makedonského deficitního rozpočtu a liberálních reforem. Tento dokument je významný tím, že v něm Správa dluhu nevystupuje jako zástupce soukromých zájmů fyzických osob, ale jako oficiální představitel evropských velmocí. Smlouvy měly charakter diplomatické dohody, nikoliv bilaterální smlouvy mezi sultánem a konsorciem majitelů dluhopisů a vztahovalo se na ni tedy mezinárodní právo. Lze konstatovat, že Správa poprvé otevřeně jednala jako agent evropských velmocí a pod jejich ochranou.

zájmů krze podporu vlastních menšin. Vznikaly řecké a slovanské gerilové jednotky, jež napadaly osmanské posádky a platily nové metody politického terorismu.

4.4. Hospodářský vývoj Osmanské říše (1881-1914)

Hospodářská situace Osmanské říše se zavládou sultána Abdülhamida II. během prvních let vlády mladotureckého režimu celkově stabilizovala. Vymizely velké demografické katastrofy jako epidemie moru, cholery, tyfu a hladomory. Počet obyvatel se zvýšil a díky rozvoji zemědělství se relativně dobře dařilo rolníkům. Mezi významné exportní plodiny patřil tabák, rozinky, obilí, fíky, bavlna, hedvábí a opium. Průmyslová odvětví dále upadala a koncentrovala se do oblasti kolem Istanbulu. Z poloviny je tvořila textilní výroba levných vlněných a bavlněných látek, hedvábí a koberců. Těžba nerostů sice zaznamenala růst, ale tahou nem osmanského hospodářství se nestala.¹⁶² Těžbu uhlí, chromu, mědi a jiných minerálů ovládly evropské společnosti a na přelomu 20. století se zahraniční politiky evropských států zařadil osud osmanských nalezišť ropy. Zahraniční obchod Osmanské říše rostl, především po konci hospodářské krize v roce 1896, ale stále končil obrovským deficitem. Importy stouply z 19,5 milionu tureckých liber v roce 1882 na 34,76 milionu v roce 1908, zatímco export rostl z 11,38 milionu na 19,2 milionu tureckých liber ve stejném období.¹⁶³ Deficit obchodu částečně vyvažoval příliv zahraničních investic do země. Největší investice v Osmanské říši přicházely tradičně z Francie, jejíž podíl se zvýšil mezi lety 1888 až 1914 z 30 % na 45%. Znatelný byl ústup britských investic, jejichž podíl klesl z 50 % na 16 %, zejména ve prospěch Německa, jehož podíl rostl závratně z 1 % na 25%.¹⁶⁴ Francouzské investice byly v roce 1912 odhadnuty celkově na 2,5 miliardy franků, německé na 900 milionů franků a britské na 750 milionů franků.¹⁶⁵ Příjmy osmanské pokladny trvale stoupaly i přes ztrátu nejbohatších provincií na Balkáně, výdaje však stále převyšovaly o několik milionů tureckých liber ročně, a to je řeč o mírových letech.¹⁶⁶ Státní důchod stoupl z 16,1 milionů tureckých liber v roce 1881 na 17,2 milionů v roce 1899 až k 28,6 milionům v roce 1911. Výdaje rostly z 18,5 milionu v roce 1881 na 20 milionů v roce 1899 až k 35,2 milionům v roce 1911. Samotná armáda a námořnictvo spotřebovávaly v mírových dobách přes 40 % rozpočtu ročně, nemalý díl čerpala i kancelář

¹⁶²K. T. E. Shaw, S. J.: *The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System*, Cambridge 1975, s. 434.

¹⁶³Shaw, S. J.: *History of the Ottoman Empire*, II., s. 236-238.

¹⁶⁴Issawi, Ch.: *An Economic History of the Middle East*, s. 68-71.

¹⁶⁵Owen, R.: *c.d.*, s. 198.

¹⁶⁶Shaw, S. J.: *History of the Ottoman Empire*, II., s. 221-226.; Shaw, S. J.: *Ottoman Expenditures and Budgets in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, Cambridge 1978, s. 373-378.

velkovezíra. Kběžnýmrozpočtovým výdajům navíc přibyly jednorázové výlohy jako vyřešení problému muslimských churčlíků z Balkánu nebo nákup nového vojenského materiálu. Jak jsem již zmínil výše, Porta se musela pokročit rozpočtových deficitů opět vrátit k zahraničním půjčkám, a tak podíl rozpočtu určeného k splácení zahraničního dluhu rostl z 28,8% v roce 1882 až k 31,1% v roce 1907. Bylo to výrazně méně než „hororových“ 55% ke konci vlády sultána Abdülázize, ale také o dost více než kolik si sliboval sultán Abdülhamit a evropští finančníci v době vydání Muharremového dekretu. Slibně započatou daňovou reformu za Mladoturků už přerušil nepřetržitý sled válek a povstání a především vstup Osmanské říše do první světové války.

4.5. Osud Osmanského zahraničního dluhu po roce 1914

Když v říjnu 1914 vstoupila Osmanská říše do první světové války na straně Centrálních mocností,¹⁶⁷ nastalabizarní situace, kterou Muharremový dekret nepočítal. Součástí osmanské administrativy zůstali britský a francouzský člen Rady Správy osmanského veřejného dluhu. Osmanská vláda nečinila žádný krok vyhostit zástupce nepřátelských velmocí, stejně jako to učinila otřiroky dříve v případě italského delegáta.¹⁶⁸ Přesto se však monsieur Dela Boulnière a sir Adam Block rozhodli dobrovolně vycestovat. V dubnu 1915 je následoval italský zástupce Nogara, poté, co jeho země rozšířila řady Spojenců. Od dubna 1915 do listopadu 1918 byla tedy Správa řízena německým, rakousko-uherským a tureckým zástupci a také finančním pojítkem mezi Osmanskou říší a jejími dvěma mocnými spojenci. Na začátku roku 1915 Radarozhodla, že přerušímortizaci a vyplácení úroků z dluhopisů vlastněných Spojeneckými státními příslušníky až do konce války.

Portě se během války chronicky nedostávalo peněz a Správa jí pomohla emisí nových bankovek. Německo a Rakousko-Uhersko poskytlo svému tureckému spojenci během války sedm půjček v přibližné hodnotě 190 milionů tureckých liber.¹⁶⁹ Tyto půjčky ve zlatě sloužily výhradně ke krytí nově vydaných papírových peněz nutných k vedení války, Porta snimi nemohla volně disponovat.

¹⁶⁷Více Weber, F.G.: *Eagles on the Crescent: Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance 1914-1918*, Ithaca 1970.

¹⁶⁸Blaisdell, D.C.: *op. cit.*, s. 182-184. V roce 1911 byl iz Osmanské říše vyhoštěn i v šichni italský občanévčetně zaměstnanců Správy dluhu. Jedinou výjimku obdržel italský člen Rady, markýz Theodoli. Nakonec byl donucen vycestovat, když se provalily jeho diplomatické aktivity nepřátelské osmanské vládě. V roce 1912 ho však vystřídal nově zvolený italský zástupce, komandant Nogara.

¹⁶⁹Tamtéž, s. 185.

Po podepsání p říměří v Mudrosu a p ředejším po britské okupaci Istanbulu v listopadu 1918 se karty obrátily a vypovězení bylin německý a rakouský zástupce v Radě. Ponižující mírová smlouva v Sèvres z 10. srpna 1920 mimo jiné reorganizovala Radu osmanského veřejného dluhu, která se od té chvíle skládala jen z britského, francouzského a italského zástupce a zástupce Osmanské banky. Kromě výhradního zastoupení ve vedení Správy osmanského dluhu Spojenci ovládli Bagdádskou dráhu, osmanský rozpočet, zákony a celkově celou osmanskou vládu a ekonomiku. Těmto plánu však učinil opřít Turecký národní hnutí Mustafy Kemal v Ankarě, které postupně vojensky obsadilo celou Anatólii a porazilo řecké pomocníky imperialistických velmocí. Na obsazeném území ankarská vláda vybírala vlastní daně, a tak Správa postupně ukrajovala výnosy určené ke splácení osmanského dluhu. Odpovídajícím způsobem klesala prestiž Správy v Evropě. Mírová smlouva ve švýcarském Lausanne v červenci 1923,¹⁷⁰ která oficiálně ukončila existenci šestisetleté Osmanské říše, přinesla také konečné vyřešení osmanského zahraničního dluhu. Dohoda si vymínila jeho rozdělení mezi Turecko a šestnáct následnických států a nutnost arbitráže v této záležitosti pod dozorem Společnosti národů.¹⁷¹ Turecká republika přijala 62 % celkového osmanského zahraničního dluhu vytvořeného před rokem 1912 a 77 % půjček přijatých po tomto datu. Celkem ve sledovaném období 1854-1914 osmanské vlády vytvořily zahraniční dluh blížící se 399,5 milionu zlatých tureckých liber.¹⁷² Z toho 135,5 milionů liber (34 %) tvořily provize a rozdíl mezi nominální a skutečnou cenou půjček, 178,9 milionů (45%) posloužil k amortizaci předchozích půjček, 22,3 milionů (6%) šlo na vojenské výdaje, 20 milionů (5%) posloužilo ke krytí rozpočtových schodků, 18,1 milionů (5%) bylo investováno a zbytek použila státní pokladna k různým účelům. Při prostém sečtení prvních dvou položek je patrné, že pouze 21 % tohoto obrovského dluhu bylo využito k jinému účelu, než kvůli existenci dluhu samotného. Osmanské říši a především jejím obyvatelům přinesly zahraniční půjčky opravdu velmi málo dobrého. Poslední splátka osmanského zahraničního dluhu, který vznikl v roce 1854, byla splacena přesně o sto let později, v květnu 1954.

¹⁷⁰Hurewitz, J.C.: *Diplomacy II* ..., s. 121-124; celý text Lausannské smlouvy: http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

¹⁷¹Brown, P.M.: *Ottoman Public Debt Arbitration*, New York 1926, s. 135-139;

¹⁷²Issawi, Ch.: *The economic history of Turkey* ..., s. 362-363.

4.6. Správa osmanského veřejného dluhu: Agent velmocí nebo lék osmanského hospodářství?

Otázka, zda byla Správa osmanského dluhu více pozitivním elementem v osmanském hospodářství nebo zástupcem evropské rozpínavosti je značně komplikovaná. Jak již víme, Správa nefungovala jako přímý zástupce evropských vlád, ale jako odbor osmanské vlády zastupující soukromé osoby, které povětšinou sídlily v Evropě. Tato omezení Muharremového dekretu však blednou ve světle faktu, že nominace členů Rady podléhaly neoficiálnímu schválení vlád jednotlivých evropských velmocí. Proto asi nikdo nepřekvapí, že všichni evropští zástupci v Radě Správy měli zřejmě služby v diplomatických, právních, finančních nebo vojenských službách svých zemí.¹⁷³ Z řízení cizinci vedeného „státu ve státě“ a přenechání významné části státního dluhu do této organizace nemělo osmanských dějinách precedens. Znamenalo totiž vážný útok na státní suverenitu, který se projevil v poklesu vážnosti osmanské vlády v očích vlastních poddaných.

Správa samotná nepředstavovala agresivní prvek, spíše partnera více energeticky nástrojů západního ekonomického pronikání, jako byly Osmanská banka, Deutsche Bank, železniční společnosti a průmyslové a těžbařské koncerny. Řada vedoucích představitelů Správy zasedala ve správních radách těchto železničních a finančních společností a při vyjednávání s Portou často hájila jejich stanoviska. Správa postupně zvyšovala podíl osmanského dluhu, který ovládala, o daně a povinnosti mimo rámec Muharremového dekretu. Nešlo však jen o procenta, ale spíše o význam svěřených daní. Na přelomu 19. a 20. století již Správa ovládala všechny důležité monopoly svými výnosy ú pošty a telegrafů a v podstatě kontrolovala likvidní prostředky země. Podpisem konvence z roku 1907 o výměně nových pravidel se Správa stala oficiálním agentem západních velmocí a vystoupila tak z čistě ekonomické sféry do oblasti politiky.

Nedá se popřít, že z řízení Správy osmanského dluhu mělo i pozitivní vliv. V první řadě ukončilo finanční krizi Osmanské říše poroce 1875 obnovou úvěrů v její úvěruschopnost na mezinárodních finančních trzích. Dvacet ří zahraničních půjček, které Porta v letech 1886-1914 podepsala, mělo průměrnou nominální hodnotu 85% s průměrnou roční úrokovou mírou 4%. To bylo výrazně víc než v předchozích obdobích a nelíšilo se příliš od úvěruschopnosti vyspělých

¹⁷³Blaisdell, D.C.: *c.d.*, s. 225-228. Jako příklad uvádím dlouholetého prezidenta Správy osmanského dluhu, Sira Vincenta Caillarda, který byl britským a holandským zástupcem v Radě v letech 1883 až 1898. V době svého nominace měl zřejmě několik diplomatických misí, spolupracoval s britskou rozvědkou a byl také členem štábu britského velitele v egyptské kampani.

evropských zemí. Dalším úspěchem byla efektivní správa svěřených provincií, které dokázala Správa v průběhu let často zdvojnásobit. Podpora vzdělávacích kurzů a zavádění nových výrobních postupů měla příznivý dopad na zvýšení produkce a podporila i provincie, které ležely mimo pravomoci Správy. Nejhmotnější investicí do budoucnosti byla výstavba železniční sítě, jež podporila větší propojení země, rychlejší dopravu osob a materiálů a ekonomický rozvoj vnitrozemí. Celkově došlo k větší integraci s Evropou, i když v jiném smyslu než si osmanští sultáni reformátoři v polovině 19. století představovali.

Od roku 1881 se povaha i intenzita finančních vztahů mezi Evropou a Osmanskou říší radikálně změnila. Stabilní proud evropského kapitálu začal pronikat na osmanský trh a ovládat rozhodující odvětví osmanské ekonomiky. Osmanské hospodářství rostlo, ale dostávalo se do čím dál závislejší pozice periferie evropské ekonomiky. Na druhou stranu tento ekonomický rozvoj prodloužil životnost Osmanské říše o několik desetiletí a připravil pozice, z nichž později vzešla Turecká republika. Vydání Muharremových dekretů si umožnilo finanční ovládnutí Osmanské říše, ale odvrátilo politické ovládnutí země, jak se stalo v případě předluženého Tuniska v roce 1881 a Egypta v roce 1882. ¹⁷⁴

¹⁷⁴Owen, R.: *c.d.*, s. 132-135; Gombár, E.: *Moderní dějiny...*, s. 251-257; Holt, P.: *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History*, Ithaca 1969, s. 195-210; Yapp, M. E.: *Making of the Modern Near East, 1792-1923*, London 1989, s. 213-232.

Závěr

Hlavním cílem této práce bylo analyzovat vznikavý vojenský zahraniční dluh v posledním období existence Osmanské říše. Jedná se o značně široké téma, pro jehož porozumění bylo třeba uvést politické, ekonomické a sociální souvislosti osmanského i evropského vývoje sledovaném období druhé poloviny 19. století.

V první kapitole jsem prokázal, že osmanský stát se na počátku 19. století nacházel ve stadiu celkové rozkladu krize, která trvala minimálně od 17. století. Krize byla chronická, jak demonstrují například neschopnosti vyrovnat se s novou revolucí, která v Evropě odezněla v průběhu 17. století. První reformní pokusy sultána Selima III. skončily pro zúřivý odpor konzervativních sil osmanské společnosti. Systémové změny zahájil Selimův synovec Mahmut II. až po likvidaci janičárů v roce 1826. Zoufale potřebné reformy Mahmuda II. a jeho následníka Abdülmecida I. ještě více zatížily dříve ustátní pokladnu, již tak závislou na krátkodobých půjčkách galatských *saraffů*. Do tohoto hospodářského marasmu osudově zasáhla Krymská válka. Osmanský stát zatížený vnitřním dluhem byl kolonisticky poprvé donucen hledat pomoc u evropských finančních tržnic.

Bezprostředním hybným motivem, který v roce 1854 přesvědčil osmanskou vládu o nutnosti úvěru, byl nesmírně vysoký náklad na vedení Krymské války. Jak však ukazuje druhá kapitola, předcházela tomu celá řada vnitřních a vnějších faktorů, jako byla vnitřní zadluženost, přemrštěné výdaje za sultánský dvůr i dostupnost volného kapitálu na západoevropských finančních tržnicích. Již po několika prvních půjčkách se Osmanská říše dostala do spirály dluhů, na jejichž splácení začínalapůjčovat i Západ.

Třetí kapitola odhalila, jak se po nástupu sultána Abdülmecida I. tempo půjček zrychlovalo a Osmanská říše potřebovala stále větší částky, které však získávala z horšujících se podmínek. Kolotoč zahraničních půjček na nějakou dobu zastavil až státní bankrot v roce 1875. Dnes již víme, že zahraniční půjčky Osmanské říši přišly neprospěšně. Rozhodujícím problémem byl podle mého názoru pokrytecký přístup vládnoucí elity k reformám. Na rozdíl od Egypta za vlády Muhammada Alího, který dokázal zavést efektivní prozápadní změny během několika let, Osmanská říše postupovala v realizaci reform velice pomalu. A to navzdory skutečnosti, že pro toto úsilí měla v letech 1856-1877 k dispozici dvacet let nerušených žádným zahraničním válečným konfliktem. Špatný příklad svým podřízeným dávali rozhazovací sultánové

Abdülmecit I. a Abdülâziz I., kteří činně činili rozdíl mezi sultánskou a státní pokladnou, a utráceli, namísto aby šetřili. V roce 1854, kdy byl zahraniční dluh vytvořen, chyběla ve vedení říše silná osobnost rozumného a odpovědného hospodáře, jakým byl Abdülhamit II.

Velkou brzdou pokroku představovala zakouřená korupce, jež kvetla na všech úrovních osmanské administrativy a nejhorší byla na postech nejvyšších. Ignorance podpory blahobytu vlastních poddaných, obrovské vojenské výdaje, rozmáhlý život dvora a rozsáhlý klientismus přispěl k tomu, že nesmírný zahraniční dluh nepřinesl Turecku téměř žádné trvalé hodnoty nebo impulzy rozvoje. Na druhou stranu nelze plošně odsoudit celou osmanskou vládnoucí elitu; Osmanská říše byla přece jen v jiné situaci než Egypt za vlády Muhammada Alího. Osmanská vláda musela celé 19. století balancovat nad propastí zániku a rozdělení říše, nemůžeme jí proto zazlívat, že většinu svého úsilí směřovala k vybudování moderní armády a ukorjinných odvětví. Šance na oživení hospodářství snižovaly i nevýhodné smlouvy se evropskými státy, jako byly například kapitulace. Dle mého názoru však osmanská vládnoucí elita mohla během více než staletí reforem dosáhnout mnohem lepších výsledků. Pomalý postup osmanských reforem bledne ve srovnání s eskokem, který vykonal feudální Japonsko během éry Meidži v posledních třiceti letech 19. století.

Finanční úpadek Osmanské říše vedl k vydání Muharremového dekretu v roce 1881, kterým se sultán vyrovnal se západními věřiteli. Jak ukázala čtvrtá kapitola, výše jmenovaný výnos umožnil ovládnutí rozhodujících odvětví osmanského hospodářství Evropany řízenou organizací pod jménem Správa osmanského veřejného dluhu. Tento orgán oficiálně sloužil kvýběru pohledávek konsorcia držitelů osmanských dluhopisů, ale de facto působil jako zástupce zájmů evropských kapitalistických velmocí v Osmanské říši. Správa na sebe postupem času strhávala čím dál víc pravomocí nad osmanskou ekonomikou a známenala značnou újmu osmanské státní suverenitě. Na druhou stranu obnovila důvěru evropských investorů v evropskou schopnost Osmanské říše, která díky ní získávala další půjčky za výhodnějších podmínek. V odvětvích, jež Správa ovládla, byly zavedeny progresivní metody práce a nové technologie. Správa též usnadnila rozvoj osmanské železniční sítě. Celkově se jí podařilo přinést oživení osmanské ekonomiky, která se však transformovala na závislou periferní ekonomiku, vyvážející suroviny a tržní plodiny a dovážející průmyslové výrobky, stroje a zbraně.

Historie osmanského zahraničního dluhu skončila poslední plátkou květnu 1954, století poté, co vznikla. V mnohém může být poučným i dnes, kdy má většina států Evropy včetně České

republiky dlouhodobě deficitní rozpočty a u některých předlužených států EU se dokonce objevuje variant bankrotu.

Seznam použitých literatury a pramenů

Edice pramenů

- Hurewitz, J. C.: *Diplomacy in The Near and Middle East. A Documentary Record, 1535-1914, Vol. I*, Princeton 1956
- Hurewitz, J. C.: *Diplomacy in The Near and Middle East. A Documentary Record, 1914-1956, Vol. II*, Princeton 1956
- Issawi, C.: *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago 1980
- France Ministère des affaires étrangères: *Documents diplomatiques: Affaires d'Orient. Congrès de Berlin*, Paris 1878
- Turkey. Laws, statutes, etc.: *Decret imperial rendu le 28 mouharrem 1299 (soit le 8/20 Décembre 1881) réglant le service de la Dette Publique Consolidée de l'Empire Ottoman*, Constantinople 1888

Monografie

- Ahmed, F.: *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford 1969.
- Anderson, M. S.: *The Eastern Question: a study in international relations, 1774-1923*, London 1966
- Bacqué-Grammont J., Dumont, P.: *Economie et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin XVe - début du XXe siècle)*, Paris 1983
- Bamgart, W.: *The Crimean War, 1853-1856*, London 2002
- Black, J.: *Evropa osmnáctého století*, Praha 2003
- Blaisdell, D. C.: *European financial control in The Ottoman Empire - A study of The establishment, activities and significance of The Administration of The Ottoman public debt*, New York 1929
- Bojar, E.: *Ottomans, Turks and The Balkan empire lost, relations altered*, London 2007
- Cameron, R.: *Stručné ekonomické dějiny světa*, Praha 1996
- Cameron, R.; Casson, M.: *France and The Economic Development of Europe, 1800 - 1914*, London 2000
- Carou, F., Bray, B.: *An economic history of modern France*, London 1979
- Clay, C.: *Gold for The Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881*, London 2000
- Clayton, G. D.: *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*. London 1971
- Cleveland, W. L.: *A history of The modern Middle East*, Oxford 2000
- Cottrell, P. L.; Fraser, M. P.; Fraser, I. L.: *East Meets West - Banking, Commerce and Investment in The Ottoman Empire*, Burlington 2008

- Davison, R.H.: *Reform in The Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton 1963
- Dodwell, H.: *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad Ali*, Cambridge 1931
- Du Velay, A.: *Essai sur l'histoire financière de la Turquie depuis le règne du Sultan Mahmoud H. jusqu' à nos jours*, Paris 1903
- Durman, K.: *Blízky Východ vesv ětové politice 1918-1956*, Praha 1966
- Earle, E.M.: *Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railroad*, New York 1923
- Edwards, W.: *British Foreign Policy: from 1815 to 1933*, London 1934
- Elgood, P.G.: *Bonaparte's Adventure in Egypt*, London 1936
- Faroghi, S.: *Subjects of The Sultan - Culture and Daily Life in The Ottoman Empire*, London 2005
- Faroghi, S.: *Ottoman Empire and The World around it*, London 2006
- Findley, C.: *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton 1980
- Gombár, E.: *Moderní ďjiny islámských zemí*, Praha 1999
- Göçek, F.M.: *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oxford 1987
- Gürün, K.: *Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, London 1985
- Harris, D.A.: *Diplomatic History of the Balcan Crisis, 1875-1878*, Stanford 1936
- Helmreich, E.C.: *The Diplomacy of the Balkan Wars*, Cambridge 1938
- Hershlag, Z.Y.: *Introduction to the modern economic history of the Middle East*, Leiden 1980
- Hill, R.: *War at Sea in the Ironclad Age*, London 2000
- Hlavačka, M.: *Podivná aliance*, Praha 1987
- Holt, P.: *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History*, Ithaca 1969
- Hristova, R.: *Stručná mluvnice tureckého jazyka*, Praha 1998
- Chapman, M.: *Great Britain and the Bagdad Railway, 1888-1914*, Northampton 1948
- Charles-Roux, F.: *Les origines de l'expédition d'Egypte*, Paris 1910
- Childs, T.W.: *Italo-Turkish Diplomacy and the War over Lybia, 1911-1912*, Leiden 1990
- Issawi, C.: *An economic history of The Middle East and North Africa*, 1982 London
- Julien, Ch.A.: *Histoire de l'Algérie contemporaine I. La conquête et les débuts de la colonisation, 1827-1871*, Paris 1964
- Karpat, K.: *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Madison 1985
- Kerr, P.: *The Crimean War*, London 1997
- Kesaba, R.: *The Ottoman Empire and World Economy - The nineteenth century*, New York 1988
- Khairallah, S.: *Railways in the Middle East*, Beirut 1991.
- Krikorian, M.K.: *Armenians in The service of The Ottoman Empire, 1860-1908*, London 1978
- Kropáček, L.: *Súfismus: D ějiny islámské mystiky*, Praha 2008

- Langer, W.L.: *The Diplomacy of Imperialism*, New York 1956
- Lewis, B.: *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1961
- McGowan, B.: *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, trade and the struggle for land, 1600–1800*, Cambridge 1982
- Medlicott, W.N.: *The Congress of Berlin and After*, London 1938
- Millman, R.: *Britain and the Eastern Question, 1875–1878*, Oxford 1979
- Muzikář, J.: *Zápas novodobý stát vs islámské světě: Odmeštiny parlamentu*, Praha 1989
- Nalbandian, L.: *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley 1963
- Owen, R.: *The Middle East in the World Economy 1800–1914*, New York 2002
- Palmer, A.: *Úpadek a pád Osmanské říše*, Praha 1996
- Pamuk, S.: *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2000
- Pamuk, S.: *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913*, New York 1987
- Pilát, J.: *Benjamin Disraeli*, Praha 1967
- Quataert, D.: *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500–1950*, New York 1994
- Quataert, D., İnalcık, H.: *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300–1914*, Cambridge 1997
- Quataert, D.: *The Ottoman Empire, 1700–1922*, Cambridge 2005
- Rifaat Bey, M.: *The Awakening of Modern Egypt*, London 1947
- Rozakis, Ch.L.: *The Turkish Straits (International Straits of the World)*, Dordrecht 1987
- Sarkissian, O.: *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana 1938
- Shaw, S.J., *History of the Ottoman Empire and modern Turkey. Vol. 2 - Reform, Revolution, and Republic – The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, Cambridge 2002
- Skřivan, A., Křivský, P.: *Opoždění a expanze*, Praha 1977
- Skřivan, A.: *Císařská politika: Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906–1914*, Praha 1996
- Stojanović, M.: *The Great Balkans, 1875–1878*, Cambridge 1938
- Švankmajer, M.: *Dějiny Ruska*, Praha 2004
- Tarle, J.V.: *Krymská válka. I. II.*, Praha 1951
- Tauer, F.: *Svět islámu – dějiny a kultura*, Praha 2006
- Taylor, A.P.: *The Habsburg Monarchy 1809–1918*, London 1955
- Taylor, A.P.: *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918*, Oxford 1954
- Temperley, H.: *England and the Near East: The Crimea*, London 1936
- Trumpener, U.: *Germany and the Ottoman Empire 1914–1918*, Princeton 1968
- Uras, E.: *The Armenians in History and the Armenian Question*, Istanbul 1988
- Veselá, Z.: *Novodobé dějiny Turecka I.*, Praha 1966

- Weber, F. G.: *Eagles on the Crescent: Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance 1914-1918*, Ithaca 1970
- Wheatcroft, A.: *The Ottomans: Dissolving Images*, New York 1993
- Yapp, M. E.: *Making of the Modern Near East, 1792-1923*, London 1989
- Zürcher, E. J.: *Turkey: A Modern History*, London 2004

Články

- Anderson, O.: *Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55*, *The Historical Journal*, Vol. 7, No. 1 (1964), s. 47-63
- Baster, A.: *The Origins of British Banking Expansion in the Near East*, *The Economic History Review*, Vol. 5, No. 1 (Oct., 1934), s. 76-86
- Bolsover, G. H.: *Palmerston and Metternich on the Eastern Question in 1834*, *English Historical Review*, Vol. 51, April 1936
- Brown, P. M.: *Ottoman Public Debt Arbitration*, *The American Journal of International Law*, Vol. 20, No. 1 (Jan., 1926), s. 135-139
- Çağatay, N.: *Riba and Interest Concept and Banking in Ottoman Empire*, *Studia Islamica* vol. 32, Paris 1970, s. 53-68
- Clark, E. C.: *The Ottoman Industrial Revolution*, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 5, No. 1 (Jan., 1974), s. 65-76
- Clay, Ch.: *The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914*, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, No. 4 (Nov., 1994), s. 589-614
- Clay, Ch.: *The Financial Collapse of the Ottoman State*, *Historie économique et sociale de L'Empire ottoman et de la Turquie (1326-1960): Actes du sixième Congrès international tenu à Aix-en-Provence du 1er au 4 juillet 1992*, s. 119-131, Paris 1995
- Eldem, E.: *Ottoman Financial Integration with Europe: Foreign Loans, The Ottoman Bank and The Ottoman Public Debt*, *European Review* (2005), Vol. 13, No. 3, s. 431-445
- Gombár, E.: *Sultán Abdülhamit II. – despota či reformátor?*, Praha 1997
- Grant, J.: *The Sword of the Sultan: Ottoman Arms Imports, 1854-1914*, *The Journal of Military History*, Vol. 66, No. 1 (Jan., 2002), s. 9-36
- Henderson, W. O.: *German Economic Penetration in the Middle East, 1870-1914*, *The Economic History Review*, Vol. 18, No. 1/2 (1948), s. 54-64
- Karpat, K. H.: *The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908*, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 3 (Jul., 1972), s. 243-281
- Kent, M.: *Agent of Empire? The National Bank of Turkey and British Foreign Policy*, *The Historical Journal*, Vol. 18, No. 2 (Jun., 1975), s. 367-389
- Kiyotaki, K.: *Ottoman State Finance: A Study of Fiscal Deficits and Internal Debt in 1859-63*, London School of Economics, 2005

- Masun, A.: *The Multifunctional Role of The Ottoman Bank and Ottoman Government's Loans Issues Between 1854 and 1865*, The Balkan Countries' 1st International Conference on Accounting and Auditing - Congress Papers Book, Edirne 2007 (www.mufad.org)
- Milgrim, M.R.: *An Overlooked Problem in Turkish-Russian Relations: The 1878 War Indemnity*, International Journal of Middle East Studies, Vol. 9, No. 4 (Nov., 1978), s. 519-537
- Pamuk, S.: *The Great Ottoman Debasing, 1808-1844: A Political Economy Framework*, Histories of The Modern Middle East, New Directions, Lynne Rienner Publishers, Boulder 2002, s. 21-36
- Pamuk, S.: *The Ottoman Empire in The "Great Depression" of 1873-1896*, The Journal of Economic History, Vol. 44, No. 1 (Mar., 1984), s. 107-118
- Pamuk, S.: *The Price Revolution in The Ottoman Empire Reconsidered*, International Journal of Middle East Studies, Vol. 33, No. 1 (Feb., 2001), s. 69-89
- Raccagni, M.: *The French Economic Interests in The Ottoman Empire*, International Journal of Middle East Studies, Vol. 11, No. 3 (May, 1980), s. 339-376
- Rodkey, F.S.: *Ottoman Concern about Western Economic Penetration in The Levant, 1849-1856*, The Journal of Modern History, Vol. 30, No. 4 (Dec., 1958), s. 348-353
- Saygili, A.T.: *Impact of wrong financial decisions on collapse of an empire: The Ottoman case*, African Journal of Business Management Vol. 3(4), s. 151-159, April, 2009
- Shaw, S.J.: *Ottoman Expenditures and Budgets in The Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, International Journal of Middle East Studies, Vol. 9, No. 3 (Oct., 1978), s. 373-378
- Shaw, S.J.: *The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System*, International Journal of Middle East Studies, Vol. 6, No. 4 (Oct., 1975), s. 421-459
- Šedivý, M.: *Metternich a Turecko*, Historický Obzor 9/10, Praha 2004, s. 194-206
- Tuncsiper, B.; Tay, A.; Bayramoglu, F.: *Ottoman Empire's Debt Management in 19th Century and Role of the Galata Bankers (1838-1881)*, The Balkan Countries' 1st International Conference on Accounting and Auditing - Congress Papers Book, Edirne 2007 (www.mufad.org)